Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 114 (15552) ◆ 1995 чылдың июнь 20, вторник ◆ Ат салган шагы 00.00 ✣ Садар өртээ 400 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1995 чылдың июнь 15-те сессиязынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

Хүндүлүг депутаттар!

Хүндүлүг кады ажылдакчылар болгаш чалатканнар!

1995 чылдың бюджедин тургузар болгаш күүседир ажыл-чорудулганың талазы-биле бодумнуң бодалдарымны чугаамга илергейлээр бодаан мен. 1994 чылдың бюджеди кандыг болганыл дээрге, ону кандыг байдалдарда хүлээп алганың, оон орулга болгаш чарыгдал кезектериниң талазы-биле кайы хире улуг бергелерни ажып эртер ужурга таварышканывысты кончуг эки билир болгай силер.

Акша-хөреңгилер кедергей кызырылган турда-даа, улус ажыл-агыйының үндезин бааза адырларының бүдүрүлгелериниң хоозуралашкындан болгаш сандараашкындан камгалап алырывыс эргежок чугула турган, ынчаарга ол орулга колдуунда чедип алдынган дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Социал адырның албан черлериниң болгаш организацияларның деткиир, чоннуң четпес хандырылгалыг кезектериниң камгалалын боттандырар кончуг чугула сорулга база бар. Аграр айтырыгларның доктаамал шиитпирлеп, рынокту аъш-чем бараннары-биле, хамыктың мурнунда бодувустуң бүдүрүлгевистиң бараннары-биле хандырар, а ол ышкаш чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирер рынокту деткиир чугула сорулгаларны шиитпирлеп турдувус. Социал ужур-дузалыг бараннарның болгаш ачы-дуза чедирилгелериниң өртектериниң хөлезиниң шеглээринче доктаамал чүткүп келдивис.

Бо бүгү хемчеглерни боттандырарда улуг күжениишкиннерни кылыры, Москваже хөй катап баары Россия Федерациязының Чазаның Баштыңынга болгаш Президентиге чедир эргелеп-башкарылганың федералдыг органнары-биле даржыктыг аар чугаалажыышкыннарны кылып чорудары республиканың Чазаандан негеттинип турган. Эрткен чылдың ноябрьда Б. Н. Ельцинге кирип, дилег кылдым. Тургустунуп келген экономиктиг байдалды барымдаалап көрбүшаан, Тыва Республикага саң-хөө дузаламчызын көргүзер аргазын боду тодаргайлап тывары саң-хөө сайыды В. Г. Пансковка ынчаарда Б. Н. Ельцин дааскан. Ындыг болза-даа, ол даалга күүсеттинмээн.

Республиканың бо чылгы бюджедин Россия Федерациязының Күрүне Думазынга доктаадып тургузарының айтырыгларын тодаргайлап сайгарарынга М. С. Козлов баштаан комиссияны Тыва Республиканың Дээди Хуралы республиканың Чазааның дилээн ёзугаар тургусканын демдеглээр бодаан мен. Ынчалзажок ол комиссия бистиң иделиивисти херек кырында шынзыктырып шыдаваан. Күрүне Думазының депутады К. Д. Авакчаа республиканың Чазаанга база дуза чедирбээн.

1995 чылда Тыва Республикага акшаландырыышкынны 139,6 миллиард рубль түңнүг а капитал салышкыннарының хемчээлин чүгле 24,3 миллиард рубль кылдыр Россия Федерациязының Чазаа федералдыг бюджеттиң төлевилелинге айыткан турган. Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың июнь 15-те № 551 доктаалы-биле көрдүнген республиканың эң чугула бүдүрүлге черлери болур хой кежинден тон даараар фабриканың болгаш Кызылдың чылыг-электри төвүнүң тудуун Россияның Экономика яамызы капитал салышкыннарының программа төлевилелинге киирбээн болган.

Ынчангаш республиканың удуртулгазы бо чылдың февральда Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Чазаанга база катап, а ол ышкаш Федералдыг хуралдың ийи палаталарынга дилеглер киирер ужурга таварышкан. РФ-тиң Экономика болгаш Саң-хөө яамыларының харысалгалыг ажылдакчыларындан тургустунган комиссия ол дилеглеривиске хамаарыштыр бо чылдың мартта ажылдап турган. Бистиң республикага 230 миллиард рубль түңнүг саң-хөөнүң немелде дузаламчызын көргүзери чугула-дыр деп, ол комиссия тодаргайлаан. Оон ыңай эргелеп-башкарылганың федералдыг чамдык өске-даа органнарының специалистери биске кээп чорааның билир болгай силер.

Федерация Чөвүлелинге чүве чугаалаанымның болгаш Б. Н. Ельцин-биле база В. С. Черномырдин болгаш А. С. Чубайс-биле хууда ужурашканымның соонда, республиканың бо чылгы бюджеди эрткен чылдың деңнелинден куду эвес кылдыр доктаадыры адактың сөөлүнде чедип алдынган. Тыва Республикага саң-хөө дузаламчызын немей бээр дугайында Чарлыктың төлевилелин белеткээр кылдыр айтыышкынны Б. Н. Ельцин берген. Ындыг төлевилелди амгы үеде белеткеп турар. Эргежок чугула ол дузаламчыны республикага бээр дээрзинге бүзүрел бисте бар.

Аңаа үндезилээш, 1995 чылдың бюджединиң төлевилелин силерниң чугаалажып көөрүнерге киирип тур бис, хүндүлүг депутаттар. Ынчалзажок ол төлевилел чамдык айтырыглар талазы-биле ам-даа чедир ылавылаттынмаан. Акша үнезиниң кудулаашкынының, энергия бээр чүүлдерниң өртектериниң өзүлдезиниң ургужуунда, кышка уткуштур эргежок чугула септелге ажылдарын, көдээге дүжүт ажаап алыышкынын чорудары-биле холбаштыр бюджеттиң акша-хөреңгилери биске ноябрьга чедир четчир байдалдыг-дыр. Ындыг болза-даа, республиканың бюджедин бо чылдың күзүнүнде база катап чугаалажып көөр дугайында В. Г. Пансковтуң ат салганы протоколда бижиттинген шиитпир бар.

Эргелеп-башкарылганың деңнелинден хамаарылга чокка: федералдыг, республиканың, чер-черниң фондуларының бүгү бюджет акшаларын, бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгилерин санап көрдүвүс. Ол акша-хөреңгилерниң түңү шыырак-тыр: триллион ажыг (1068 млрд. рубль), оон иштинде бодувустуң акша-хөреңгилеривис 342 млрд. ажыг рубль болду. Федералдыг органнарның Тыва девискээринде албан черлерин ап көрээли даан. Бисте оларның саны 46 болгаш капитал салыышкыннарын киириштирерге, 174,2 млрд. рубль бюджеттиг.

Бодап-даа көрүңер, Россияның «конторалары бисте хөй-дүр. чамдык кижилер оларны республиканы-биле салчап, албан черлериниң санын үрдүндүр көвүдеткен» деп бистерни чемелеп-даа турдулар.

Республика деңнелиниң бюджеди илдең-не өй-тавында байдалдыг —550,2 млрд. рубльдиң иштинден 236,8 млрд. рубль, а 313 млрд. ажыг рубль— ол дээрге, хоорайларның болгаш кожууннарның бюджеттери-дир. Шак ындыг хуваалдалыг байдал черле барымдаалыг, ында (хоорайларда, кожууннарда, сумуларда) муниципалитет өнчүзү болгаш чер фондузу бар болгай. Республика болгаш кожуун (хоорай) деңнелдериниң бюджеттерин шак ынчаар тодаргай кызыгаарлыг кылдыр аңгылаары моон мурнунда биске турбаан. Оон-биле холбаштыр күүсекчи эрге-чагырганың республика, кожуун болгаш хоорай органнарының аразынга эрге-хүлээлгелерни кызыгаарлыг кылдыр аңгылаар дугайында Дүрүмнү Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алганы бюджеттерниң хамаарышпас чоруун хандырарынче оруктуу ажыдып, акшаны боттары ажылдап алыр кылдыр чер-черниң эрге-чагыргаларынга идигни берип турар.

Бюджеттен дашкаар хөй санныг фондуларның ажылын кичээнгейлиг анализтеп көрдүвүс. Оларның ажыл-чорудулгазында улуг четпестер илерээн, ук фондуларның ажылын экижидип, оларны быжыглаар дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы хүлээп алдынган. Ол фондуларның акша-хөреңгилерин бюджетке киирип ап шыдавас болгай бис, а ол акша-хөреңгилер эвээш эвес — 314 млрд. рубль. Ынчалзажок оларның бар аргаларын билип алырывыс чугула. Ол акша-хөреңгилерниң тургустунарынга болгаш ажыглалынга күрүне контролю эргежок чугула, ук фондуларны канчаар-даа адап, олар кандыг-даа сорулгалыг болза, оларның акша-хөреңгилери — үндүрүг төлекчилериниң акша-хөреңгилери-дир, ынчангаш ол фондулар чоннуң чаагай чоруунга бараан болур кылдыр эң-не күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг. Фондуларның ажыл-чорудулгазын бүрүн сырый холбаштырары, чаңгыс аай социал үндүрүгнү доктаадып тургузары Россияның моон соңгааргы бюджет политиказында көрдүнүп турарын демдеглээр бодаан мен.

Бодувустуң хууда орулгаларывысты көвүдедир талазы-биле болдунуп болгу дег бүгү-ле хемчеглер алдынган. Үндүрүглер чыылдазынга, ону долу болдурарынга негелделерни күштелдирген. Күштүг хоойлужудулганы чурумчударын болгаш тус черниң үндүрүглериниң чамдык чаа хевирлерин доктаадырын Дээди Хуралга Чазак саналдавышаан, күзенчиг эвес хемчеглерни ап чорудар ужурга таварышкан. Ону кылырда, кол орулганы барымдаалап көрген бис: республика бюджединге бодувустуң орулгаларывыстың үлүү 1994 чылда 18,6 хуу турганындан, 1995 чылда 20 хуу чедирер сорулга салдынган. Бодувустуң киирип алыр орулгавыстың үлүг-хуузу 1993 чылдаазы-биле деңнээрге, эрткен чылын илден-не улгатканын демдеглээр апаар.

Бюджеттиң бүдүрүлгениң эвес чарыгдалдарын улуг хемчээлге кызырарынче чүткүп турар бис. 1995 чылдың бюджедин онзагай байдалдыг бюджет деп чарлаар ужурга таварышканывысты билир болгай силер. Эргелеп-башкарылга аппарадының структуразын сайзыраңгайжыдарынче болгаш чарыгдалдарын кызырарынче угланган элээн каш Чарлыктарны Тыва Республиканың Президентизи сөөлгү үеде үндүрген болгаш, ТР-ниң Чазаа доктаалдарны хүлээп алган. Чиик автомашиналарның парыгын ажыглаарынга, командировкага, ылаңгыя даштыкы чурттарже командировкага чарыгдалдарга, харылзаа ачы-дузазынга болгаш өске-даа чарыгдалдарга шыңгыы хемчээлдерни доктааткан.

Коммунал ажыл-агыйының болгаш бааза адырлар / бүдүрүлгелериниң бюджет күселиниң-биле дуглаар карылгазын кызырар сорулга-биле хөмүр-даш, одаар ыяш, газ өртээн, чылыдылга болгаш энергия тарифтерин бедидер ужурга республиканың Чазааның таварышканы хомуданчыг-дыр. Хлеб өртээ база сула салдынган. Ындыг болза-даа, чоннуң четпес хандырылгалыг кезектериниң адрес ёзугаар деткииириниң бүгү-ле болдунар хемчеглерин Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа боттандырып турар болгаш моон соңгаарда-даа боттандырар. Өртектер өзүлдезин шеглевишаан, немелде акшаны продукция бүдүрүкчүлеринге болгаш ачы-дуза чедирикчилеринге, а өртектер механизмин дамчыштыр бүгү чонга оон ап турар орулгазының хемчээлинден хамаарылга чокка бир дөмей берип келгенивис-биле холбаштыр үстүнде айыткаңы ындыг хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула болган. Ынчаарга орулгалар деңнелиниң талазы-биле ылгал чоннуң ортузунда дүрген өзүп турар болганда, элээн хандырылгалыг хамаатыларның үстүнде хемчеглер-биле дээре байдалдарга киирген бис. Чоннуң социал камгалалынга хамаарыштыр эрги турган көрүүшкүннү моон соңгаар кылып болбас дээрзин бүзүреп көрдүм, ындыг көрүүшкүннүң ам доозулганы ол. Деткимченни ам чүгле адрес ёзугаар тодаргай көргүзер апаар. Ынчаарга өртектерниң хемчээл чокка өзерин база болдурбас бис. Өртектерниң үстүкү деңнели монополистер дээр тергиидекчи бүдүрүлгелерге болгаш өске-даа чамдык таварылгаларда кызыгаарлаттынар турар ужурлуг.

Республика бюджединиң немей хөй акша ап турарын болгаш экономиказының онзагай байдалын Президент болгаш Чазак барымдаалап көргеш, социал айтырыгларны шиитпирлээринче онза кичээнгейни угландырып турар. Бистиң бюджедивистиң социал сорулгаларга чарыгдалдары дыка улуг болгаш, ол чарыгдалдар үргүлчү өзүп турар. 1994 чылда бюджеттиң бүгү чарыгдал кезээниң 79 хуузу социал характерлиг чарыгдалдар болган, а 1995 чылда—81 ажыг хуу болуру көрдүнүп турар.

«Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш оларга деңнээн черлерге хамаарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Чарлыын амгы үеде чоннуң социал камгалалының дугайында чугаалавышаан, демдеглевейн барып болбас ужурлуг. Ол Чарлыктың кончуг чугула ужур-дузазынга чигзиниптиг, харын өртектер өзүлдезинге болгаш таарымча чок өске-даа чамдык болуушкуннарга ону холбаштырып турар безин кижилер ам бар апарган. Шак ындыг чүлчүрүүшкүннар болза, чонувусту будулдуруп, сыр соора угаадып, социал политиканы чорудар талазы-биле республиканың удуртулгазының ажыл-чорудулгазынче халдаашкын болуп турар. Хүлээп алдынган ол Чарлыктың алыс ханы утказы чүдел дизе, эң чугула ийи үндезин ында ужукталып тургустунган: национал политиканы чорударының эрге-хоойлулуг баазазы болгаш чурттуң төвүнүң база оон девискээрлериниң аразынга экономиктиг харылзааларны тургузарының үндезиннери быжыглаттынган.

Чарлыктың ачызында эрткен чылын ажыл төлевиринге район коэффициентизин бедиткениниң болгаш хуу немелделериниң кылганының күселиниң-биле чүгле бюджет адырының ажылдакчыларынга безин 11 миллиард ажыг рубльди, а аъш-чемни, эм аймаан болгаш одаар чүүлдү (кывар-чаар материалдарны) хуусаа бетинде эккеп алырынга 35 миллиард рубльди Россия немей берген. Соңгу чүкке хамаарыштырганы-биле холбаштыр 57 миллиард рубль түңнүг чиигелделерни, 54 миллиард рубль чээлилерни (бүдүрүлге дугайында чугаалаваска безин) бо чылын чонга төлеп бээри бюджетте көрдүнген. Пенсияже үнериниң назы-харын кызырганы-биле холбаштыр эрткен чылын 7,2 муң кижини, а бо чылын 1,3 муң кижини пенсияже немей үдээн. Пенсияже үнген ол кижилер назы-хар талазы-биле ам-даа ажылдап шыдаар болгаш, хуузунда ажылын кылып, оон-биле орулгазын немей көвүдедип болур. Ынчаарга өртектер өзүлдези кандыгыл дээрге, чоннуң орулгазы көвүдээни-биле холбаштыр чурттакчыларның садып алыр аргазы херек кырында бедээн болгаш, өртектер өзүлдезинге кандыг-бир хемчээлге идигни берип турары шын-на харын. Ынчалзажок ол дээрге өртектер өзүлдезиниң кол чылдагааны эвес-тир. Россияның чаңгыс аай экономиктиг девискээринде чурттап турар болгай бис, ынчаарга энергия бээр чүүлдерни кылып үндүрер бүдүрүлгелер болгаш өске-даа тергиидекчилер өртектерниң деңнелин албадап турар.

Соңгу чүк девискээрлериниң айтырыы бюджет чорудулгалары-биле дорт холбаалыг. Чогум-на ынчангаш ол айтырыгны «Сибирь дугуржулгазы» деп девискээрлер ассоциациязының хемчээлинге бо чылдың июнунуң эгезинде Красноярск хоорайга болган чөвүлел хуралга чугаалажып көрген айтырыгларның аразынга кирген. Үндүрүг болгаш бюджет политиказының талазы-биле четчир үндезинниг, эвээш эвес солун, чаа саналдарны чөвүлел хуралга көдүрген болгаш хүлээп алган. Чөвүлел хуралдың түңнелдериниң дугайында делгереңгей-биле чугаалаар бодавайн-дыр мен, ынчалзажок Россия Федерациязының девискээрлериниң бюджеттерин тургузарынга 1994 чылдан бээр үндезин болдурган трансферттер деп адаар чүүлдерниң дугайында демдеглевейн барып шыдавас мен. Немелде акша алыр, тодаргайлаарга, хожудаңгай экономикалыг девискээрлерни дыка берге байдалга ол чаа чүүлдүң таварыштырганы билдингир болгай. Ынчаарга Россияның 89 девискээрлериниң 78-и немелде акша алыр ындыг девискээрлер болу берген. Оларның санынга Москва база кирип турар. Россияның Чазаа аңаа үш триллион ажыг рубльди дузаламчы кылдыр тускайлап берген. Бюджетти тургузарының трансферттиг системазын чөвүлел хуралдың киржикчилери чугаалажып көрген болгаш, ону боттандырарының аргаларын саналдаан.

Мээң бүзүреп көргенимни ёзугаар алырга, хамык ужур трансферттерниң боттарында эвес, а оларны шын эвес ажыглап турарында. Кандыг-даа арганы азы методту ажыглаарда чер-черниң онзагай байдалдарын барымдаалап көөрү негеттинер дээрзи черле билдингир болгай. Бүгү-ле чүүлдерни чаңгыс аай, бир хепке куткан ышкаш хевирлиг кылыры кезээде ондактыг болуп

(Эгези. Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың делегей чергелиг II «Хөөмей-95» хөгжүм-шинчилелдиң симпозиумунуң ажыдыышкынынга

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН ЧУГААЗЫ

Эргим өңнүктер, Даг-Алтайдан, Хакасиядан, Якутиядан, Бурятиядан, Башкортостандан, Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Иркутск база кожавыс Красноярск хоорайлардан хүндүлүг аалчылар. ХКД чурттарындан, Моолдан, Япониядан, Американың Каттышкан Штаттарындан, Канададан, Англиядан, Франциядан, Германиядан, Нидерландыдан, Швециядан, Финляндиядан болгаш өске-даа чурттардан хүндүлүг даштыкы аалчылар.

Мээң эргим чаңгыс черчурттугларым, хөөмей уран аргазының хоочуннары болгаш оларның төлептиг уламчылакчылары, хөгжүм база уран чүүл шинчилекчилери эртемденнер, аас чогаал эртинезиниң кадагалакчылары болгаш хөөмейни сонуургап база хүндүлеп чоруур кижилер. Силер бүгүдеге — Төп Азияның улустарының культуразының онзагай эртинези болур хөөмейниң — делегейниң II «Хөөмей» хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң киржикчилеринге байыр чедирип тур мен. Ол Азия диптиң шынап-ла, географтыг төвүнде, мээң төрээн тыва черимде эртип турар болгай.

Хөөмей — ол дээрге шагшагдан бээр салгалдан салгалче дамчып келген бурунгу боостаа ырының уран чүүлү, улусчу уран чүүлдүр. Бөгүнде мырыңай арбан бүрүзү хөөмейжилерлиг, суур бүрүзүнге хөөмейниң аяның бүрүзүнге ансамбльдерни тургузуп болур. Аныяк хөөмейжилер бо ховар дээн уран мергежилди уламчылап турарынга өөрүп турар бис.

Хөөмейни сонуургап чоруур кижилер Тывада боостаа уран ырының херээжен күүседикчилери турган болгаш бар деп чүвени билир, ынчаарга олар хөөмейниң янзы-бүрү аргаларын эр кижилерден дудак чок, харын-даа артыр күүседип шыдаары база билдингир. Оола чадаарда тоол маадыры Бора-Шээлейни сактып көрээлинер, а бөгүнде оларга Валентина Чүлдүмнү, Шончалай Ооржакты, Айлан Дамыранны болгаш хөөмейниң бодунуң кыс эш-өөрүнүң аразында салып чоруурларны хамаарыштырып болур. 30 чылдарда Чедерге шериг албанныглар аразынга хөөмей мөөрейинге кыс кижи тиилээниниң таварылгазы база бар болгай. Тыва кыс хөөмейжилерни база сактып, мактап болур-дур.

Бөгүнде хөөмей күрүне кызыгаарларын ажып эрткен, улам хөй чурттар болгаш диптер хөөмейниң уран аргазы-биле таныжып турардыр. Бир эвес хөөмейни Африканың азы Австралияның төлээзи сала бээр болза, аңаа элдепсинмес мен. Уран чүүлдүң чыыра тыртыкчы күжү ол хире-дир. Хөөмей — бүгү кижи төрелгетенниң төөгү-культура эртинези боор турар. ЮНЕСКО-нуң байыр чедирген бижиинде мынча дээн: «Тыва улустуң хөгжүм талазы-биле чогаадыкчы, тургузукчу күжү база онзагайы, ынчап кээрге, кижи төрелгетенниң үнелиг ниити эртине чүүлдериниң кезикчамдыызы боор турар».

Тыва хөөмейни хөгжүдериниң болгаш пропагандалаарының херээнге чогуур үлүүн Кара-оол Тумат, Тырышпан Монгуш, Мар-оол Сат, Андрей Чүлдүм-оол, Валерий Монгуш, Владимир Соян болгаш хөй-хөй мастерлер киирген. Хөөмейжилер Геннадий Туматтың, Коңгар-оол Ондарның, Кайгал-оол Ховалыгның, Геннадий Чаштың аттарынга кандыг-даа тайылбыр ам херек чок апарган. Бистиң ук-дөзүвүстүң дугайында, бистиң хоочуннарывыстың дугайында мен моон мурнунда симпозиумга база чугаалаан мен.

Хөөмей дугайында эртем бодунуң эки түңнелдерлиг базымнарын эгелээн. Хөөмей талазы-биле шинчилелдерниң чыындылары үнгүлээн, бүдүн-бүдүн номнар кылдыр шинчилел ажылдары база үнүп эгелээн. Тываның (З. К. Кыргыс, В. Ю. Сузукей, Б. К. Бүдүп), Россияның (Х. С. Ихтисамов, Л. Б. Дмитриев, Б. П. Чернов, В. Т. Маслов) эртемденнериниң отряды база даштыкы эртемденнер АКШ-тан (Анат Кейдоо, Энтони Джан, Теодор Левин), Франциядан (Тран Кванг Хай), Япониядан (Минору Морита, Лео Тадагава), Финляндиядан (Петри Лехикойнен) болгаш өске-даа чурттардан көвүдеп орар.

Ынчангаш хөөмей дугайында эртем академия угланыышкынныг апар чыдары ол. Культура болгаш уран чүүл талазы-биле бистиң эртемчи күш-шыдалывыс улгадып турар. Олар дээрге, уран чүүлдүң кандидаттары Зоя Кыргысовна Кыргыс, Болат-оол Кыргысович Бүдүп, Айлана Калиновна Күжүгет. Валентина Юрьевна Сузукей болгаш бистиң чорутканывыс эртем аттарын камгалаары-биле белеткенип турар Санкт-Петербургтуң болгаш Кемеровоның эртем чөвүлелдеринде кижилеривис-тир. Тываның культура, уран чүүл болгаш төөгүзүнүң бедиринде эртем ажылдарының эртемденнер Монгуш Борахөевич Кенин-Лопсан (хамнаашкынны өөренир талазы-биле «дириг эртине» кылдыр санаткан), Тамара Бүдегечиевна Бүдегечи, Монгуш Хүргүл-оолович Маңнай-оол болгаш оон-даа өскелер эртем ажылдарын кылып турарлар.

Тываның күрүне университедин тургузар үеде хөөмей талазы-биле эртемни ынаар киирер уран чүүл талазы-биле тускай салбырны ажыдары база чадавас. Бистиң аныяк эртем ажылдакчыларывыс хөөмей дугайында тыва эртемниң ону делегейге өөрениириниң талазы-биле туружун тыптар дээрзинге идегеп турар бис. Ол талазы-биле угланыышкынның чогуур түңнелдери ам безин көскү ышкажыл. Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш Дээди Хуралы моон-даа соңгаар шак-ла ындыг эртемни, культураны болгаш уран чүүлдү бүгү талалыг деткиир апаар. Өске талазындан алгаш көөр болза, оларны өскертирип, үрээр болгаш чок кылыр чорукту болдурбас бис.

Делегейниң I симпозиумундан бээр үеде Тывага делегейниң «Хөөмей» эртем төвү, ЮНЕСКО херектериниң талазы-биле Тыва Республиканың Национал комитеди тургустунган, «Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи» алдарлыг атты тургускан, ону күүседириниң нарынын болгаш бергезин, хөөмейни күүседириниң үезинде органнарга улуг күштүң негеттинерин өөренип көргеш, профессионал хөөмейжилерниң пенсия хандырылгазының дугайында айтырыгны бистиң республиканың Чазааның талазындан шиитпирлеп турар бис.

Ам-даа эвээш эвес чүүлдерни кылыры негеттинип турар. Мээң бодап турарым-биле алырга, аңаа бо ажыттынып турар симпозиум дузалаар боор. Ынчангаш аңаа бис улуг идегелди салып, эртемниң, культураның болгаш чырыдыышкынның найыралының харылзаазын көрүп тур бис.

Делегейниң II «Хөөмей-95» симпозиумун ажыдып тура, симпозиумнуң киржикчилеринге чогаадыкчы чедиишкиннерни, эртем болгаш культура адырларынга моон соңгаарты кады ажылдажылганы күзедим. Бистиң хөөмейивис аялгалыг болгаш эткир кылдыр чаңгыланып турзун.

Бүгү-делегейниң «Хөөмей-95» симпозиуму

ТЫВА ЧЕРДЕ ХӨӨМЕЙНИҢ ЧАҢГЫЗЫ..

Тыва эр кижи чорук чоруурда чаъс чаап турар болза, ол кончуг эки, орук-суур ак болур дээр. Шагдан бээр ада-өгбелеривистиң ол угаадыында улуг утка сиңниккен. Дүүн эрткен Бүгү-делегейниң «Хөөмей-95» симпозиумунуң киржикчилеринге чаагай сорулгаларны чедип, делегейниң чонунга тыва чоннуң бурун хөөмей, сыгыды чаңгыландыр дыңналып турарын күзээн дег, хоорайны дескиндир ак чаъс сыырадыр чаап турган.

Даштыкыдан келген аалчыларның чамдыктары чүгле боттарының дылынга чугаалажыр, ынчалза-даа имнежип-самнажып турган-даа болза, чаңгыс сорулгалыг чыглып келгенин билчир болдулар. Көрүнчүк баарынга турган аныяк оолду Моолдуң Завхан аймааның улусчу театрының хөөмейжизи Э. Сандагжав дээр болду. Кайывыс-даа дыл билбезивистен, оон-биле чугаалажыр аргам чок болду.

Япониядан келген аалчылар өскелерге бодаарга, ылгалдыг, бистерге — тываларга дөмей болур чорду. Оларның аразында чаңгыс херээжен кижи бар боорга таныжарымга, «Надежда Попова мен, өөм ээзи Лео Тадагава-биле симпозиумга киржип келдивис» дээш, өөнүң ээзин таныштырды. Лео кончуг чугаакыр, бистиң Тываны магадап ханмаан кижи болду.

— Японияда айны дээр чон бар. Оларда шелер-хөмусту кылып, ойнап турар. Мен бодум бо хөгжүмге 10 чыл ажыр ойнап, силерниң тыва чоннуң культуразы-биле таныжып келгеним бо. Эрткен четвергте-ле келген улус бис, ынчангаш Тыва черниң каас-чараш бойдус чурумалын көрүп, тыва чоннуң ээлдек-эвилең, чугаакыр чазын магадап ханмадывыс — деп, Лео Тадагава шын-на сеткилин илеретти.

Дээр багы арлы бээр дээр, 10 шак ажып турда, симпозиумга келген делегацияларны «Азия төвү» тураскаал чанынга чыскаалыпкан. Мурнунда үш аъттыг күдер-күштүг тыва эрлер, Тываның, Россияның туктарын база симпозиумнуң сүлде демдээн туткулапкан Кочетов кудумчузун куду баткаш, Арат шөлүнче углапкан. Делегация бүрүзү мурнунда бижиин тудуп алган: Америка, Голландия, Япония, Моол, Башкортостан, Даг-Алтай... Аалчыларны хөгжүм-шии театрының даштынга тыва делегация ак сүдүн тос-карак-биле чажып, «Чамбы-дипке найырал-ла турар болзун» деп йөрээл-биле уткуп алган.

«Хөөмей-95» Бүгү-делегей симпозиумун Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Ч. Ч. Ондар ажыткаш, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сатка сөс берген. Зоя Назытыевна чалыы хоорайывыстың төөгү-намдарын, ажыл-чорудулгазын, хөгжүлдезин кыска таныштырган.

Симпозиумнуң ажыдыышкынында бир солун чүүл — Арат шөлүнде ак өгнү дериг-херексели-биле тип көргүскени. Өгнүң автору чурукчу-технолог Николай Самдан.

Хөөмей, сыгыттың чурту ак-көк Тывавыста делегей чергелиг мөөрей бодунуң ажылын эгелээн. Оон чаңгызы бүгү делегейге дыңналыр.

Светлана МОНГУШ

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары

Чагыдылга-95 (II)

«Шын» солуннуң 1995 чылдың ийиги чартыында чагыдылгазының хуусаазы бөгүн — июнь 20-де доостур.

Солуннуң ийиги чартык чылда чагыдылга өртээн номчукчуларга база катап сагындырып каалы:

6 айда — 42 муң рубль.

3 айда — 21 муң рубль.

Чагыдылганы республиканың бүгү почта белдирлери, чер-черде салбырлары хүлээп ап турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1995 чылдың июнь 15-те сессиязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

(Эгези 1-ги арында).

...келген. Девискээрлерни деткииринң федералдыг фондузун тургузарының, үндүрүглерниң херек кырында кирерин барымдаалап трансферттерни санаарының, чурттакчы чоннуң сырын эвезин база сезонда агаар-бойдустуң онзагай байдалдарын барымдаалавышаан, бедидер коэффициентилерни ажыглаарының эргежок чугулазын чөвүлел хуралга айыткан. Ындыг байдалдар бистиң республикада дыка хамааржыр болган.

Инвестициялар. Тодаргайлаарга, капитал салыышкыннары болза бюджеттиң эң-не берге туруштарының бирээзи болуп турар. Россия Федерациязының Чазааның инвестиция политиказының идеологиязы чүдел дизе, акша-хөреңгилерни хүлээп алдынган федералдыг инвестиция программаларын боттандырарынче угландырар азы хуу капиталды, ооң иштинде даштыкының капиталын экономика өзүлдезиниң эң чугула туруштарынга, улус ажыл-агыйының структуралыг эде тургустунуушкунунуң кол угланыышкыннарынга киириштиреринге ажыглаарында болуп турар. Бистиң инвестиция политиказыс ол принциптерге үндезилеттинген турар ужурлуг, ынчалзажок Россияның ниити политиказын ол-ла хевээр хоолгалап болбас дээрзи черле билдингир боор.

Тодаргай туруштарга капитал салыышкыннарын киирери база хүлээп алдынган программаларны боттандырары-биле чергелештир хуу болгаш даштыкының инвестицияларын киириштирер талазы-биле чамдык онзагай хемчеглерни боттандырарывыс эргежок чугула. Экономиктиг хостуг зонаны Тыва Республиканың девискээринге тургузары ындыг хемчеглерниң бирээзи болур ийик. Рыноктуң инфраструктуразын тургузары, республика бюджединиң төптен немей акша алырын эвээжедири ышкаш, чамдык өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге идигни ол хары угда берип болур.

Японияга, Кыдатка, Моолга болгаш өске-даа күрүнелерге, Сибирьниң девискээрлеринге, Москвага болгаш Санкт-Петербургка мээң албан-ажыл аайы-биле барып чорааннымның түңнелдери үстүнде ол идеяны боттандырып болурун бүзүредип турар. Бүдүрүлге адырынга дем-биле ажылдажыр, бойдус курлавырларын кады ажыглаар, туризмни хөгжүдер дугайында ажыл-ишчи хөреңгитен бөлүктер саналдап турар.

Бо чылдың майда Б. Н. Ельцин-биле ужуражышкынның үезинде бо айтырыгны база тургускан мен. Россияның президентизи ол санал-биле чөпшээрешкен болгаш ук айтырыгны өөренип көөрүн, «Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразынга эрге-хүлээлгелерни аңгылаарының болгаш бот-боттарының аразында хуваажырының дугайында» Россия Федерациязының база Тыва Республиканың Керээзинге ат салыр үеге холбаштырарын Россия Федерациязының Чазаанга дааскан.

Экономика талазы-биле таарымчалыг болурунуң зоназын республикага тургузарының айтырыын тус черге кээп өөренир база саңгарып көөр сорулга-биле Даштыкы экономиктиг харылзаалар, Даштыкы херектер, Экономика, Сан-хөө яамыларының, Каайлы комитединиң специалистериниң бөлүктерин Тыва Республикаже чорудар дугайында даалганы бээрин Тыва Республиканың Чазаа аңаа дүүштүр В. С. Черномырдинден дилээн.

Ол Керээниң белеткелин бодувустуң талавыстан доозарывыс эргежок чугула. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларының чамдык чөрүлдээлерин дугурушкур чүүлдештирер талазы-биле тодаргай базымнарны Керээ чарар үеге чедир кылыры, Улуг Хуралды тургузарын дүргедедири чүүлдүг ышкаш.

Бо чылдың бюджедин тургузарының болгаш күүседириниң кол чүүлдериниң дугайында түңнел кылдыр база катап сагындырар бодай-дыр мен. Мырыңай чаа аргаларны хамыктың мурнунда ажыглаан-дыр бис. Эң-не кол чүүл — чаржынчыг болуп, немей акша дилеп алырындан чоорту чайлаар болгаш акшаны боттарывыс ажылдап алырын эгелээр, азырадыкчы хөөннерге удур демиселди чорудар. Ынчаарга 1994 чылда Чазактың ажылының дугайында отчетту чугаалажып көрген сөөлүнде силерниң сүмелериңерни болгаш саналдарыңарны а ол ышкаш хоорайларга, кожууннарга, сумуларга ону калбаа-биле чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалап көрбүшаан, сан-хөө чаэли болгаш үндүрүг системаларын, сайгарлыкчы чорукту деткиирин, рынок инфраструктуразын хөгжүдерин киириштирип тургаш, экономиктиг бөлүк улуг сорулгаларның хемчеглерин ажылдап кылганынга Чазак даянып турар болгай, хүндүлүг депутаттар. Мартта хөй кижи киржикчилиг калбак хуралды эрттирген болгаш ол хемчеглерни аңаа бадылаан бис.

Аграр айтырыгларының болгаш чер реформазының талазы-биле сапал-опалдар солчулгазының түңнелдерин апрельде калбак хуралга база үндүрген болгаш көдээге экономиктиг чаартылгаларны чорудар талазы-биле арбын доктаалдарны болгаш документилерни хүлээп алган.

1995—1997 чылдарда Россияның экономиказын хөгжүдер талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның Программазынга бюджет база даянып турар.

Бүдүрүлгени хөгжүдеринге байдалдарны тургузуп турар бис, социал-экономиктиг хөгжүлдени хандырары ол чокта болдунмас болгай.

Социал адырның объектилерин, профэвилел курорттарын бюджетке киирип албышаан, бүдүрүлгелерни чиигеткен болгай бис, бичии уругларның кадыкшылга лагерьлерин бюджет-биле акшаландырарынче шилчидерин база боттандырар бодап турар бис. Тодаргай сорулгалыг программаларның комплекизи ажылдап кылдынган. Бо талазы-биле кадык камгалалынче онза кичээнгейни угландырар бодап турар бис. Ырак одарларда малчын өг-бүлелерде иелерниң кадыкшылын камгалаар талазы-биле хемчеглерни республиканың Президентизиниң фондузундан акшаландырып турар. Вертолет-госпиталь эмнелгезин садып алдывыс, аар аараан бичии уругларның амы-тынын камгалап алыр төпке ажыглаар дериг-херекселдерни даштыкы чурттардан садып алырын болгаш кылымал бүүрек аппарадын тургузар бажыңны туттуруп кылдырарын планнап турар бис.

«Тываның бичии уруглары» деп Программа ажылдап кылдынган, ук Программада иштики 8 программалар, оларның аразында салым-чаяанныг уругларны, өскүс болгаш инвалид уругларны деткиир талазы-биле иштики программалар кирген. 1995 чылдың бюджединде оларның шуптузун деткээн.

Эртем-техниктиг депшилгениң үндезини — эртемни болгаш дээди мергежилдиг кадрларны белеткээрин Чазак деткиир болгаш чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринге байдалдарны тургузар бодап турар.

Күрүне университедин бо чылын тургузар болгаш аңаа моон соңгаар немелде факультеттерни ажыдар бодалдыг бис. Агроуниверситеттиң ниити чурттаалга бажыңының, түрк-тыва лицей бажыңының тудуун доозар. Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин республиканың бюджединче шилчидер дугайында федералдыг органнарның бодалы-биле Чазак чөпшээрешпейн турар. Ону күүседиринге күш четпес бис. Чүгле тергиин эки өөредилгелиглерге болгаш ада-иезиниң ажаалдазы-тежээлдези чок өскүс уругларга стипендия төлеп турарынга удур бис. Республика иштинде болгаш оортан дашкаар черлерде өөренип турар студентилерни, сургуулдарны, а ол ышкаш аспирантыларны, докторантыларны моон мурнунда деткип келгенивис ышкаш, моон соңгаарда деткиир бис. Школа өөредилгезин, культураны хөгжүдеринге, чоннуң мөзү-шынар болгаш угаан-бодал сайзыралын катап тургузарынга эвээш эвес акша-хөреңгилерни чарыгдаары көрдүнүп турар.

Уран чүүлдүң ажылдакчыларынга — композиторларга, чурукчуларга, чогаалчыларга, журналистерге хамаарыштыр социал камгалалды күштелдирери база негеттинип турар. Тываның кол чогаалчыларының номнарын парлаарынга акша-хөреңгилерни тускайлап бээри бо чылдың бюджединде бир-ле дугаарында көрдүнүп турар. Будда шажын философиязының ыдыктыг номнарын тыва дылче очулдурары эгелээр.

Аныяктарның республика Программазын күүседиринге бюджеттен акша-хөреңгилерни Чазак тускайлап бээр бодап турар. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге аныяктарның киржилгезин бүгү аргалар-биле, ооң иштинде конкурска үндезилеп бараан чээлизин тыпсырының аргазы-биле мактап деткиир.

Эң-не чидиг айтырыгларга: чурттаалга бажыңнарының, чонну ажылга хаара тударының айтырыгларынга, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдиң айтырыынга ам доктаар бодай-дыр мен.

Чурттаалга бажыңнарының айтырыы ылаңгыя Кызыл хоорайда, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда эң-не нарын болгаш берге болуп артпышаан. Чурттаалга бажыңнарын тударын, оларны хуужударын, садып алырын болгаш садарын аңаа үргүлчүлээр херек. Ынчаарга садып турар бажыңнарның өртээ аар дээрзинге хамаарыштыр айтырыгны хамаатылар көдүрүп турар. Бажыңнар өртээниң деңнелин хереглел болгаш санал тодаргайлап турар дээрзин демдеглээр бодай-дыр мен. Ындыг болза-даа чурттаалга бажыңнарының шынарын барымдаалап көрбүшаан, бажыңның алыс шын өртээн тодаргайлап доктаадырынга риэлтор деп үнелээшкин кылыр албан черин тургузар бодап турар бис.

Чурттаалга бажыңнарының тудуун калбартырынга акша-хөреңгилер бисте эвээш көрдүнүп, тудуу доостур чыгаан бажыңнарның тудуун доозарынче акша-хөреңгилерни колдадыр угландырып турар. Чурттаалга бажыңнарын камнаары эргежок чугула. Ээнзирээн квартираларны болгаш ниити чурттаалга бажыңнарын үрегдевейн, оларны ажыглалга катап киирер херек.

Субсидия деп адаар акша дузаламчызын тыпсыр дугайында хамаатылардан хөй билдириишкиннер кирип турар. Ындыг деткимчениң үндезинин үш чадалыг кылдыр бюджетте көрдүнген: федералдыг, республика болгаш чер-черниң бюджеттеринде. Оларның хемчээли эрткен чылдаазындан элээн улуг. Субсидия деткимчезин колдуунда чер-черниң бот-башкарылга органнарының экспертизазын дамчыштыр бажыңнар алырын онза хереглээн өг-бүлелерге бараан чээлизи хевирлиг кылдыр тыпсыр апаар, тодаргайлаарга, чурттаалга бажыңын хуусаазында ажыглалга киирериниң магадылалы бар турда, тудуг материалдарын садып, бүдүрүп алырынга ол акшаны тыпсыр.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдиң айтырыын Чазак шыңгыызы-биле көрүп, маңаа холбаштыр сагыш човаашкынны илергейлеп, бюджеттиң акша-хөреңгилериниң айтырыы нарын-берге-даа болза, автомашиналар болгаш техниктиг өске-даа херекселдер-биле бирги ээлчегде мал оорунга болгаш организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди чорудар албан черлерин хандырарынга акша-хөреңгилерни тускайлап бээр бодап турар.

Оон ыңай. Чонну ажыл-биле хандырар дугайында ийи сөс. Рынок ажылдап, ажыл чоктарның санын немештирбишаан, чавыс мергежилдиг ажылдакчыларны үндүр кызып эгелээн. Амгы үеде ажыл чок чоруктуң деңнели ажылдап шыдаар кижилерниң 3 хуузу чедип турар. Билдинмейн турар ажыл чоктар база бар. Чонну ажылга хаара тударының фондузун дамчыштыр ажыл чок чоруктуң деңнелин 5 хуудан ажырбайн шеглеп тударынга акша-хөреңгилерни тускайлаарын Чазак баш бурунгаар көрүп турар. Бо талазы-биле кол чүүл — черни, үрезин хевирлиг бараан чээлилерин, кывар-чаар материалдарны, техниканы хөлезиге бээриниң аргазы-биле ажылдаар чаа черлерни немей тургузары, биче база ортумак сайгарлыкчы бүдүрүлгелерни хөгжүдери болур. Хуузунда бүдүрүлгезин организастаар сорулга-биле ажыл-агыйлардан үнерин күзээннерге эт-хөреңги болгаш чер үлүг-хуузун тускайлап бербээн болза, оларны үндүрүп бээри эргежок чугула. Апрельде болган чөвүлел хуралдың сөөлүнде часкы хову ажылдарының кидин түлүк изиг үези турза-даа, ажыл-агыйларның хөй удуртукчулары эт-хөреңги үлүг-хуузун болгаш чер участоктарын ажылдакчыларга тускайлап бергени, көдээ ажыл-агыйның часкы ажылдарын хуусаазында ол участоктарга шынарлыг кылдыр күүсеткени өөрүнчүг-дүр. Хоорайлардан болгаш ажылчын суурлардан хөй кижилер черни алгаш, ында ажылдап эгелээнин демдеглээр бодай-дыр мен. Ажыл чок чорукту болдурбазынга бүгү байдалдар бисте бар-дыр ийин. Чер болгаш суг четчир. Бистиң бойдус байдалывыс арыг-дыр. Эң-не кол чүүл — рынок байдалдарында шын башкарлып билири болгаш аңаа ижигери болур. Мөгүдеп-девидээн черле херээ чок. Ынчаарга азырадыкчы чорук болгаш азырадыкчы хөөннер — бистиң бир дугаар дайзынывыс-тыр, ынчангаш азырадыкчы хөөнүң психологиязын мээ-медерелден арылдыр ушта шавары эргежок чугула.

Баштайгы чартык чылдың болгаш ниитизи-биле бо чылдың түңнелдерин езугаар бисти чүү чүве манап турарының дугайында каш сөстү чугаамның түңнелинде илергейлеп көрейн. Улуг эвес-даа бол, бичии экижиишкинниң черле барын демдеглээр бодап тур мен. Республиканың бюджединге бодувустуң орулгаларывыс багай эвес кирип турар. Бо чылдың эрткен 5 айларының дургузунда 51,2 миллиард рубль кирген, а эрткен чылдың бүгү дургузунда 72,5 миллиард рубль алдынган турган. Бюджеттиң чарыгдал кезээ күүсеттинер болгаш бюджеттиң өре-ширези чайлаттынар.

Чылдың салым-чолу, ооң кандыг түңнелдерлиг болуру экономиканың бодунуң экижииринден хамааржыр. Чер ажылының талазы-биле баш бурунгаар санаттынган көргүзүглер чедип алдынар деп бодап турар бис. Мал ажылының продукциязын, ылаңгыя дүктү сайгарары эгелээр чорук ажыл-агыйларның экономиказынга таарымчалыг салдарны чедирер апаар. Даг-дүгүн, тудуг ыяжын бүдүрери, сайгарары эгелээр болгаш калбарар. Ынчалзажок чоннуң амыдырал хандырылгазында, хереглекчилер кооперациязында болгаш өске-даа адырларда байдал нарын хевээр болуп артпышаан. Чамдык бүдүрүлге черлериниң хоозураары чайлаш чок. Ол дээрге — рыноктуң хоойлузу-дур. Оортан чайлаар аргазы чок. Ындыг болза-даа Президент болгаш Чазак ол дугайында билбишаан, планнарны ажылдап кылганын болгаш практиктиг хемчеглерни ап турарын демдеглээр бодаан мен. Кол чүүл — эрге-чагырганың бүгү адырларының, партияларның болгаш шимчээшкиннерниң, хөй-ниитиниң бир дем-биле чомумчалыг кады ажылдаары-дыр.

Соңгулда мурнуу чарыында демиселдиң изиг үезинде байдалды ооң-биле өжегерээн чидиглендирбези, өөскүтпези, бистиң ниитилеливисте тургустунуп келген политиктиг быжыг туруштуу үревези эргежок чугула. Депутаттарның эң-не хөй нуруузу бо талазы-биле мени деткиир дээрзинге бүзүрээр мен. Кады ажылдажырынга Президент белен.

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим.

Тыва Республиканың 1994 чылда бюджединиң күүселдезиниң болгаш ооң 1995 чылда төлевилелиниң дугайында ТР-ниң сайыды Г. А. САЛЧАКТЫҢ Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязының июнь 15-те хуралынга илеткели

Дээди Хуралдың хүндүлүг депутаттары!

Бөгүн Силерниң сайгарып чугаалажырыңарга Тыва Республиканың 1994 чылда күрүне бюджединиң күүселдезиниң болгаш Тыва Республиканың 1995 чылда күрүнениң бюджет системазының төлевилелиниң дугайында республиканың амыдыралынга онза чугула айтырыгны киирип тур. Эрткен 1994 чыл ниитизи-биле Россияга-даа, бистиң-даа республикавыска бюджет чорудуунуң болгаш экономиктиг чорудугларның хөгжүлдезинге-даа кончуг бөдүүн эвес байдалдыг болган. 1994 чыл өртектерниң болгаш тарифтерниң улам ыңайгы өзүлдези-биле, ажыл-агый чорудулгазының бүгү адырларынга турум эвес байдал-биле, бүдүрүүшкүнүнүң улам кудулаашкыны-биле демдеглеттинген болгаш аңаа бойдус халаптары кандаашкын, үерлер, долу дүжүүшкүнү, сугур чаъс-чайыктар, улуг шуурганнар база немешкен.

Экономика болгаш социал-даа алыр талазы-биле 1994 чылдың түңнелдерин парлалгага парлаан, аңгы-аңгы деңнелдерге чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген чүве болганда, ол айтырыгларга маңаа доктаавайн бистиң сан-хөө айтырыгларывысче кирерин чөпшээреп көрүнер.

Эрткен чылын бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның сан-хөө байдалы улам нарыыдаан. 1994 чылдың январь—декабрь айларда ниитизи-биле республиканың карылгазы 15,4 млрд. рубль түңнүг болган. Үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, тудугда, транспортта хуусаазы эрткен чээли өрези 20 ажыг млрд. рубль четкен.

Мындыг байдалдарда бюджеттиң хелчок улуг дотациялыг байдалында Президент. Чазак, республиканың сан органнары көрдүнген программаларны болгаш хемчеглерни акшаландырарын хандырар дээш тодаргай хемчеглерни ап келген.

Сактып тур боор силер, эрткен чылдың II—IV кварталдарын трансферт аргазы-биле планнаарынче 1994 чылдың апрель 1-ден шилчээни-биле республикага трансферт-биле сан-хөө дузаламчызын 118,8 млрд. рубль чедирген, бот-боттарының аразында санажылгага 43,6 млрд. рубль көрдүнген турган. Республиканың бодунуң орулгаларын 52,0 млрд. рубль түңге планнаан.

Трансферт аргазы-биле планнаашкын бодунуң четпес талалары-биле республиканы сан-хөө акша-хөреңгилериниң чедишпезиниң талазы-биле кончуг берге байдалга таварыштырган. Орулгаларның эвээжинден баштайгы бюджет орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле чүгле 214,4 млрд. рубль, азы дөзевилеп турган хемчээлдиң 40-не хуузу болган.

Россия Федерациязының Президентизинге, Чазаанга, Сан яамызынга хөй санныг дилеглерниң соонда, 1994 чылдың июнь айда республикага немей 89,6 млрд. рубльди, октябрьда — 86,8 млрд. рубльди берген. Ынчангаш федералдыг программаларны санавааска бюджет хемчээли 387,1 млрд. рубль түңнүг болган, ону Дээди Хурал бадылаан, ооң иштинде федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилер 335,1 млрд. рубль болган. Бюджет күүселдезиниң үезинде аңаа киирген өскерилгелерни барымдаалап республиканың бюджеди орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 481,1 млрд. рубль түңнүг апарган.

Эрткен чылда кирген орулгалар тодаргайлааны-биле 72,5 млрд. рубльге планнаттынган турда 82,6 млрд. рубль болган, ында республикага 100 хуу дамчыткан немелде өртек үнеге үндүрүг база кирип турар. Бюджеттиң орулга кезээнде республиканың бодунуң орулгаларының дензигүүрү 15 хууга планнаттынган турда, 18,6 хуу болган. Республика бюджединиң бодунуң орулгалары 106,3 хуу күүсеттинген.

Ниитизи-биле Россияга немелде өртек үнеге үндүрүгнүң чедир кирбейн турганы-биле федералдыг бюджеттен трансферттер чогуур үезинде эвес, долу эвес хемчээлге кээп турган. Ындыг нарын сан-хөө байдалдарында чарыгдалдарны болгаш хемчеглерни акшаландырарының талазы-биле шыңгыы чурум негеттинген, бар үнер дөстерин болгаш мурнады акшаландырарының байдалын барымдаалаар ужурлуг болган.

Акша-хөреңгилерни чүнүң-даа мурнунда албан көрдүнген социал база культура программаларын, инвестиция ажыл-чорудулгазының мурнады көрдүнген угланыышкыннарын, агар чарыгдалдарның хоойлу езугаар камгалаттынган кезектерин акшаландырарынга берген. Ниитизи-биле республика бюджединиң чарыгдал кезээ тодаргайлаан план езугаар 481,1 млрд. рубль турда, 409,2 млрд. рубль болган. Бюджет акшаландырыышкынында бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның өрези 1995 чылдың январь 1-де 25 млрд. рубль ажыг болган, ооң иштинде немелделер-биле кады шалың акшазы — 7,2 млрд. рубль. Өрениң колдуг кезиин бо чылын федералдыг бюджеттен 1994 чылда бот-боттарының аразында санажылгаларга түңнел шилчидилгелер-биле кирген акша-хөреңгилерниң күсели-биле дуглаан.

Улус ажыл-агыйының тус-тус чамдык адырларынга тускайлап берген акша-хөреңгилерни (капитал салыышкыннарны киирбеске) планы 84,7 млрд. рубль турда, 69,2 млрд. рубльге шиңгээткен. Оларны акшаландырарынга кончуг шыңгыы чурум көрдүнген турзажок, республиканың Президентизи болгаш Чазаа көдээ ажыл-агыйда нарын байдалды барымдаалааш, аңаа сан-хөө дузаламчызын көргүзериниң аргаларын тып келген. Ол сорулгаларга бюджет акша-хөреңгилеринден 9,1 млрд. рубльди чарыгдаан. Банк чээлилери дээш хуулар төлээриниң өрезин 20,7 млрд. рубльге дуглаан, 46 млрд. рубль түңге алган чээлилерни төлээрин 10 чыл хуусаада соңгаарлаткан. Тараанның девискээр фондузун тургузарынга 5,9 млрд. рубльге, эът садып алырынга — 5,7 млрд. рубль түңнүг бюджет чээлилерин тускайлап берген. Оон аңгыда көдээниң бүгү социал адыры бюджет акшаландырыышкынынче шилчиттинген.

1994 чылда тус-тус бараннар база ачы-дуза өртектерин болгаш тарифтерин өйлеп-таарыштырары-биле холбаштыр дотацияларга болгаш компенсацияларга 41,7 млрд. рубльди чарыгдаан.

Чурттаалга фондузунуң капитал септелгезинге 1,7 млрд. рубльди, коммунал ажыл-агый объектилериниң карылгаларын дуглаарынга 5,0 млрд. рубльди, хоорайларның болгаш кожуун төптериниң чаагайжыдылгазынга 0,6 млрд. рубльди тускайлап берген.

Республика бюджединиң улус ажыл-агыйынга чарыгдалдары (капитал салыышкыннар чокка) 26 млрд. рубль болган, оон иштинде өртектерни болгаш тарифтерни өйлеп-таарыштырары-биле холбаштыр дотациялар болгаш компенсацияларга — 24 млрд. рубль, арат-фермер ажыл-агыйларны деткииринге — 1,56 млрд. рубль, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелеринге тускай дериг-херекселдерни садып алырынга — 0,24 млрд. рубль.

Республикага социал культура хемчеглеринге көрдүнген акша-хөреңгилер (капитал салыышкыннар чокка) 193,7 млрд. рубль түңге азы 87 хуу шиңгээттинген. Өөредилге албан черлерин тудуп тургузарынга планы 116 млрд. рубль турда, 103,1 млрд. рубльди чарыгдаан. Тус чер бюджеттериниң акшаландырыышкынынга совхозтардан 1520 олуттуг уруглар албан черлерин хүлээп алган, Кызылдың кооперация училищезин республика бюджединче шилчиткен. 1994 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Күрспорткомнуң системазында олимпийжи курлавыр училищезин болгаш уругларның спорт школазын бюджет акшаландырыышкынынче киирген.

Культура болгаш уран чүүлге чарыгдалдар (капитал салыышкыннар чокка) планы 21,9 млрд. рубль турда, 16,5 млрд. рубль түңге күүсеттинген. Библиотека четкизин тударынга 2,7 млрд. рубль, культура ордуларынга болгаш бажыңнарынга, көдээ клубтарга — 4,8 млрд. рубльди берген. Тываның хөгжүм-шии театрынга 1,4 млрд. рубль, Тываның күрүне филармониязынга — 1,2 млрд. рубль, өске-даа концер организацияларынга — 0,35 млрд. рубль дотацияларны тускайлаан.

Кадык камгалалынга чарыгдалдар (капитал салыышкыннар чокка) планы 72,5 млрд. рубль турда, 64,6 млрд. рубль болган. Оон иштинде эмнелгелерни болгаш поликлиникаларны тудуп тургузарынга 54,4 млрд. рубль. Дүрген дуза станциязынга болгаш соңгаарлаттынмас эмчи дузазынга — 1,62 млрд. рубль. Балгазында өкпе аарыгларынга удур санаторийинге — 0,9 млрд. рубль. Уруглар бажыңынга — 0,45 млрд. рубль чарыгдаттынган.

Социал хандырылга талазы-биле чарыгдалдар (капитал салыышкыннар чокка) планы 7,5 млрд. рубль турда, 6,4 млрд. рубль түңнүг болган. Оон иштинде кырганнарга болгаш инвалидтерге интернат-бажыңга — 2,8 млрд. рубль, назы четпээн инвалидтер интернат-бажыңынга — 0,45 млрд. рубль, амыдыралы будалган элээдилерни катап эгидер талазы-биле девискээр төптеринге — 0,8 млрд. рубльди, протезтер кылырынга — 0,1 млрд. рубльди чарыгдаан. Инвалидтерге 48 автомобильдерни болгаш мотоколяскаларны 0,8 млрд. рубль түңге саткан. Санаторий-курорт хандырылгазынга 0,1 млрд. рубльди, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш киржикчилеринге материалдыг дузага 0,1 млрд. рубльди тускайлаан.

Күш-культураны хөгжүдеринге планы 0,44 млрд. рубль турда, 0,59 млрд. рубльди углаан, массалыг информация чепсектерин тударынга планы 3,57 млрд. рубль турда, 2,5 млрд. рубльди берген.

Эртемге чарыгдалдар 1,5 млрд. рубль болган. ТДЛТЭШИ-ни тударынга 0,33 млрд. рубльди, архивтер талазы-биле комитетке — 0,22 млрд. рубльди, делегейниң Убса-Нур биосферлиг шинчилелдер төвүнге болгаш аржаан суглар-биле эмнээриниң курлавырларының лабораториязынга — 0,25 млрд. рубльди, Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң эртем ажылдарынга — 0,6 млрд. рубльди чарыгдаан.

Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарын тударынга 20,5 млрд. рубльди чарыгдаан, азы мында камналга 3,4 млрд. рубль болган.

Эргелеп башкарылга аппарадынга үнүп турар чарыгдалдарны анализтеп көөрге, тус чер эргелеп башкарылгазының аппараттарын акшаландырарынга хөй чарыгдалдар үнүп турар. Тодаргайлаарга, бүгү чарыгдалдарның 56 хуузу аңаа онаажыр.

Инвестиция политиказын боттандырарынга бюджеттен 52,7 млрд. рубль, оон иштинде федерация программаларын боттандырарынга 30,6 млрд., а тус чер программаларынга 22,1 млрд. рубльди үндүрери көрдүнген турган. Херек кырында 41,5 млрд. рубль шиңгээдип алдынган азы көрдүнген түңнүң 78,4 хуузу. Республиканың инвестиция программазын боттандырарынга 3,8 млрд. рубль четпес болган. Оон аңгыда Россияның Сан-хөө министерствозунуң федерация программазының талазы-биле шилчидип бергени 7,4 млрд. рубльди бо чылдың бирги кварталында-ла ажыглаттына берген.

Кызыл хоорайда республика эмнелгезиниң терапия, халдавырлыг аарыглар, диш аарыы эмнээр корпустарының тудуунга көрдүнгени акша-хөреңгиниң бежен ажыг хуузу шиңгээттинген болза-даа, оларның тудуу ам чорувайн турар.

Бюджет хөреңгилери чедишпейн турда-ла, чамдык кожуун чагыргалары, чамдык министерстволарның, ведомстволарның, албан, организация черлериниң удуртукчулары тускайлап берген акшаны өскээр чарыгдап турганнар. Чогуур контроль чок болганындан акша-хөреңгини оорлаар, самчыгдаар чоруктар турган. 82 организация болгаш албан черлери ниитизи-биле 128 млн. рубль, оон иштинде бюджеттен көрдүнген 103 млн. рубль четпестиг болганын чоруткан хыналдалар, ревизиялар илереткен. Ылаңгыя өөредилге (61 млн. рубль), кадык камгалал (17 млн.), культура (5 млн.) системаларының органнарында улуг четпестер болгаш акша-хөреңгини оорлаар чоруктар бар болган. Ниитизи-биле 231 млн. рубль четпестиг 28 херекти истелге органнарынче киирген. 93 кижиге административтиг харыысалганы онааган. 151 албан, организация черлери 893 млн. рубльди артыкка чарыгдаан. Оларның 116-зы бюджеттен хандыртынып турар черлер, олар 503 млн. рубльди артыкка чарыгдаан. 328 млн. рубль дедир эгиттинген. Буруулуг кижилерден 67 млн. рубльди төлеттирген.

Сургакчылаашкынга көрдүнген, ылаңгыя даштыкыже, акшаны артыкка чарыгдаар чоруктар кайы көвей бооп турар. Чамдык сайыттар болгаш оларның оралакчылары Чазактың чөпшээрели чокка даштыкыже сургакчылап чоруп турган таварылгалар бар, Ылаңгыя Өөредилге яамызының удуртукчулары ындыг чүүлдерни кылып турган. Кызылдың уруглар эмнелгезиниң эмчилери мергежил бедидер дээш хөй удаа чоруп келгениниң түңнелинде 10,7 млн. рубль артыкка чарыгдаттынган. Кадык камгалал яамызының чөпшээрели чокка сургакчылаан 8 кижиге 5 млн. рубльди, Чазактың чөпшээрели чокка Египет чораан ийи кижиге 8,7 млн. рубльди төлээн.

Чамдык кожууннар, яамылар, ведомстволар бюджеттен арткан акша-хөреңгини болгаш пландан ажыр алдынган орулгаларны, ажыл төлевири, одаар чүүлдер, электроэнергия талазы-биле хөй өрелерлиг турзажок, планда көрдүнмээн янзы-бүрү хемчеглер — марафоннар эрттиреринге, улуг өртектиг стол-сандайлар, чиик машиналар садарынга, юбилейлер эрттиреринге ажыглап турган. Чижээ, Культура яамызы 210,7 млн. рубльди айыткан сорулгаларындан өскээр ажыглаан. Ол түңнүң 91 миллионун клубтар болгаш культура бажыңнары септээринге ажыглаар ужурлуг турган. А Кадык камгалал яамызы барык 730 млн. рубльди айыткан сорулгаларындан өскээр ажыглаан. Чөөн-Хемчик кожууннуң чагыргазынга хамаарышкан черлер 450,9 млн. рубльди айыткан сорулгаларындан өскээр ажыглаан. Ооң иштинде 168,3 млн. рубль-биле бажыңнар саткан. 71,5 млн. рубль-биле чиик машиналар саткан.

Чамдык кожууннар алган чээлилерин чогуур үезинде эгитпейн турар. Тес-Хем кожуунга кожуун бюджединден магадылал кылдыр 754,4 млн. рубльди чегдирген, ол оон 369,2 миллионун эгиткен.

Акша-хөреңгини айыткан сорулгаларынга ажыглавас чоруктар өске-даа черлерде хөй бооп турар. Чаа-Хөл кожуун эрткен чылын 131 млн. рубльди айыткан сорулгаларындан өскээр ажыглаан. Барыын-Хемчиктиң чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези акша-хөреңги чедишпейн турда-ла, 85,7 млн. рубльди өскээр ажыглаан. Өөредилге килдизи 6,9 млн. рубль-биле машина, 6,4 лн. рубль-биле квартира садып алган. А эмнелге чери 17 млн. рубльди өскээр ажыглаан. Көдээ ажыл-агый эргелели үрежидилге станциязының бажының септээри-биле 4 млн. рубльди «Хемчик» биче бүдүрүлгеже шилчиткен. Ол бажын септеттинмээн-даа, акша-даа чедир эгиттинмээн. Эргелел Арыг-Бажында арат ажыл-агыйдан 28 млн. рубль-биле машина садып алган. Кожуун чагыргазы 77,2 млн. рубльди өскээр чарыгдаан, ооң иштинде 40 млн. рубль-биле «Волга» садып алган.

Ак-Довуракта № 1 школа эрткен чылдың декабрьда 74,2 млн. рубль, оон иштинде ажыл төлевиринге 59 млн. өрелиг турган-ла, үндүрүп берген 104,9 млн. рубль акшаландырыышкындан 37 млн. рубль-биле автобус, 15 млн. рубль-биле квартира садып алган. Ол-ла хоорайның № 3 школазы үндүрүп берген 90,6 млн. рубль акшаландырыышкындан 35 млн. рубль-биле коттедж садып алган. «Тыва даг-дүгү» комбинат 103 млн. рубль чээлизин өскээр ажыглаан.

1994 чылда бюджет күүселдезиниң болгаш бюджет хөреңгилерин ажыглааның түңнелдери мындыг янзылыг бооп турар.

Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылда республика бюджединиң күүселдезин орулгалар талазы-биле 442,7 млрд. рубль, чарыгдалдар талазы-биле, чогуур үезинде акшаландырыышкын болбааны-биле холбаштыр орулгаларның чарыгдалдардан 33,5 млрд. рубль ашканы-биле 409,2 млрд. рубль болган дугайында отчетту, а ол ышкаш республика бюджединиң күүселдези орулгалар талазы-биле 369,7 млрд. рубль, чарыгдалдар талазы-биле база-ла үстүнде айыткан чылдагаан-биле орулгаларның чарыгдалдардан 18,4 млрд. рубль ашканы-биле 351,3 млрд. рубль болган дугайында отчетту Дээди Хуралга чугаалажып көөрү-биле киирип келген.

Ам 1995 чылдың бюджединге доктаап көөрүн чөпшээреп көрүнер. Ону эрткен чылдың дөрткү кварталында тургузуп эгелээн бис. Ону Россияның Сан-хөө министерствозунуң Департаментизинге каш катап эле көрүп келген. Баштай трансферттерниң ниити хемчээлин 205 млрд. рубльге тодараткан турган. Оон соонда ону 139 млрд. рубль чедир кызырган. Республиканың бодунуң орулгаларын 93 млрд. рубльге тодараткан турган. Бюджетти катап көргениниң түңнелинде 232 млрд. рубль болурун тодараткан. Ол дээрге оон мурнунда чылда турганынга бодаарга 60 хуу болган. А федерация бюджединден дузаламчы чүгле 41 хуу болган.

Бюджетти каш катап эде көргениниң түңнелинде 1995 чылда республика бюджеди

(Уланчызы 3-кү арында)

ИЛЕТКЕЛДИҢ УЛАНЧЫЗЫ

(Эгези 2-ги арында).

550,6 млрд. рубльге, ооң иштинде бодунуң орулгалары 109.1 млрд. рубль, федерация бюджединден немелде саң-хөө дузаламчызы 50 млрд. рубль болур кылдыр тургустунган. «1995 чылда федерация бюджединиң дугайында» РФ-тиң Хоойлузунга дүүштүр 211,1 млрд. рубль трансферттер болур, ынчаарга бюджеттиң четпестээшкини 25 млрд. рубль болуру тодараттынган. Бюджеттиң четпестээшкинин дуглаарын Россияның Саң-хөө министерствозу-биле дугурушканың езугаар бо чылдың октябрь айда чугаалажып көөр. 1994 чылдың бюджединге бодаарга, бо чылдың бюджединиң хемчээли 124,3 хуу, а тодараткан бюджетке бодаарга, 114,4 хуу боор турар. Бюджеттиң нийти хемчээлинге республиканың бодунуң киирип алыр орулгалары (четпестээшкин чокка) 20,8 хуу болур, 1994 чылдың тодараттынган бюджединге турганы 15 хуу.

Республиканың бодунуң киирип алыр орулгалары 72 млрд. рубль болур кылдыр планнап турган. Ооң соонда ону Россияның Саң-хөө министерствозу 92 млрд. рубль болур кылдыр өстүрген. Төлевирлерниң чаа хевирлерин кииргениниң болгаш өске-даа факторларны ажыглап эгелээниниң түңнелинде республиканың бодунуң киирип алыр орулгалары 109,1 млрд. рубль болур кылдыр баш удур доктааттынган. Ынчаарга Дээди Хуралдың чер-чер үндүрүглеринге киирген өскерилгелериниң түңнелинде ол 5 млрд. рубльге эвээжээн. 1994 чылдың тодараттынган бюджединге бодаарга, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның арыг орулгаларынга онаар үндүрүглер 6.9 млрд рубльге, кижилерден тыртар бот-үндүрүг 13,9 млрд. рубльге, эт-хөреңги үндүрүү — 10.1 млрд., немээн өртектерге үндүрүг — 3,4 млрд., чер үндүрүү — 1,7 млрд., өске-даа үндүрүглер болгаш чыылдалар 15,4 млрд. рубльге көвүдээн. Бо болгаш өске-даа төлээшкиннерниң өскениниң кол чылдагааннары болза ажыл төлевириниң улгатканы, өртектерниң болгаш тарифтерниң өскени, кол фондуларның өртек үнезин эде көргени болгаш төлээшкин ставкаларын бедиткени болур.

1995 чылдың бюджединиң чарыгдал кезээн тургузарынга шыңгы негелделерни доктааткан. Көдээ ажыл-агыйының талазы-биле чамдык хемчеглерни акшаландырарын эрткен чылда турганынга бодаарга, 4.8 млрд рубльге кызырган.

Ол колдуунда мал продукциязынга дотацияны, суурларның инфраструктуразын тударынга чарыгдалдарны, фермер ажыл-агыйларынга дузаламчыны, олаар чүүлдерге чарыгдалдарның компенсациязын 50 хуу кызырганындан болдунган.

Ол-ла үеде РФ-тиң Чазааның агроүлетпүр комплекизиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгелериниң 154 млрд. рубль түңнүг төпчүткен чээлизин 1998 чылдан эгелеп 10 чыл узадыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган, 1995 чылдың дужудунге дээш 70 млрд. рубль бараан чээлизин берген.

Ооң-биле кады өртектерниң болгаш тарифтерниң моон-даа ынай өзерин барымдаалап көргеш, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының карылгазын дуглаарынга акшаландырыышкынны 17,3 млрд. рубль улгаттырган, республиканың одалга хандырылгазынга одаар чүүл дээш дотация 12,2 млрд. рубль, чурттакчы чонга газ дээш дотация — 2.2 млрд. рубль, хлебке дотация —2,2 млрд. рубль улгаткан.

Республиканың экономиказының онзагай байдалдарының аайы-биле бистиң бюджедивис социал айтырыгларже угланыышкынны алган дээрзин билир болгай бис. Кижи, ооң хереглели, айтырыглары дээш сагыш салыышкын Чазактың ажыл-чорудулгазында чугула черни ээлеп турар. Ол угланыышкынны сагывышаан, Республиканың Чазаа чурттакчы чоннуң, ылангыя ооң эвээш хандырылгалыг кезииниң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар болгаш ап келген-даа. 1994 чылдың бюджеди-биле социал айтырыгларга чарыгдал 78.7 хуу болган, бо чылдың санаашкынында ол 81,2 хуу.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1995 чылдың май 16-да «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш анаа деңнээн черлерге хамаарыштырарының дугайында» № 945 Чарлыын боттандырарынга эвээш эвес түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп турар. Парлалгада үнүп турар чамдык материалдарда республиканың чурттакчы чонунга ол Чарлык чүнү-даа бербейн турар дээн хевирлиг бодалдар бар деп чүвени база чугаалаар апаар. Ол — үндезинниг эвес. Бюджет адырында ажылдап турар ажылдакчыларга Соңгу чүк дээш немелде база немелде коэффициент санап төлээринге чүгле эрткен чылын 11 млрд. хире рубльди үндүрген, уругларга компенсацияны өстүреринге 1 млрд. рубльди төлээн.

Социал-культура хемчеглериниң акшаландырыышкынының хемчээли 261,9 млрд. рубль кылдыр көрдүнген, 1994 чылдың тодараттынган бюджединге удур 39,7 млрд. рубль, ооң иштинде өөредилге албан черлеринге — 21,8 млрд. рубль, кадык камгалалынга — 15,1 млрд. рубль, социал хандырылгага — 1.7 млрд. рубль өзүлделиг.

Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының тударынга чарыгдал 1994 чылда тодарадып көрдүнгени-биле алыр болза, колдуунда-ла эрткен чылдың деңнелинге артар. Ооң-биле кады уругларга пособие, компенсация төлээри көскүзү-биле өзер. Ону 45,6 млрд. рубль түңнүг планнап турар, 59,4 хуу өзүлделиг. Инвестиция тус черниң программазының баш удур санап турары-биле 35 млрд. рубль, 13 млрд. рубль өскен, биче бизнести хөгжүдеринге оон 2 млрд. рубль көрдүнген.

Республика бюджединиң прогнозу адаанда турар бюджеттерге дамчыдар трансферттерни барымдаалааны-биле удур-дедир санажылга талазы-биле акша-хөреңги орулга талазы-биле 424,7 млрд. рубльге, чарыгдал — 449,7 млрд. рубльге тодараттынган, дефицит-биле 25 млрд. рубль. Ынчангаш боттуң орулгазы 8,6 млрд. рубль түңнүг планнаттынып турар, 0,9 млрд. рубль өзүлделиг. Моон мурнунда тускайжыткан үндүрүгнү тус чер бюджеттеринче санап турган болза, бо чылын ону улус ажыл-агыйының кол-кол адырларын саң-хөө-биле деткиир сорулгалыг республика бюджединге каттыштырып мөөңнээр.

Республиканың база ол ышкаш каттышкан бюджеттиң структуразы бо чылын хевир талазы-биле өскерилген дээрзин чугаалаары чугула. «1995 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлуну күүседири-биле бюджеттен дашкаар дараазында фондулар каттышкан: Тыва Республиканың Чазааның бюджеттен дашкаар фондузу, ТР-ниң үндүрүг полициязының департаментизиниң социал хөгжүлде күрүне фондузу, ТР-ниң чурттакчы чонунуң социал деткимче республика фондузу, ТР-ниң экология республика фондузу, ТР-ниң девискээр орук фондузу, ие-чашты камгалаарынга болгаш өг-бүлени быжыглаарынга деткимче фондузу, үндүрүг инспекциязының төпчүткен социал хөгжүлде фондузу. Бо фондуларның 1995 чылда бюджединиң нийти түңүнүң хемчээли баш удур санаашкын-биле орулга талазы-биле 34,0 млрд. рубль, чарыгдалдар талазы-биле 41,5 млрд. рубль, орук фондузунуу-биле дефицит — 7,5 млрд. рубль. Оон ангыда республикада бюджеттен дашкаар федералдыг дөрт фонд бар, ооң иштинде Тыва Республика талазы-биле ажылга хаара тудар РФ-тиң күрүне фондузу, Тыва Республика талазы-биле РФ-тиң пенсия фондузу, камгалалдыг медицинаның Тыва Республика фондузу, Тыва Республика талазы-биле РФ-тиң социал камгалал фондузу. Бюджеттен дашкаар федералдыг фондуларның нийти хемчээли орулга талазы-биле 216.1 млрд. рубль боор турар, чарыгдалдар талазы-биле — 275,3 млрд. рубль, дефицит-биле — 59.2 млрд. рубль. Каттышкан фондуларның барымдаазы-биле республика бюджединиң хемчээли баш удур санаашкын-биле орулга түңү 459,7 млрд. рубль, чарыгдалдар — 491,2 млрд. рубль, дефицит-биле — 32,5 млрд. рубль.

Республика бюджединиң чарыгдал кезээ фондуларны барымдаалаваска, 1994 чылдың отчедунга удур 98,4 млрд. рубльге өзери баш удур санаттынган болгаш эрткен чылдың тодараттынган бюджеди — 26,7 млрд. рубль өзер.

2 хоойлу төлевилели, Президентиниң 8 Чарлыы, республиканың Чазааның 3 доктаалы белеткеттинген. Тыва Республиканың Президентизиниң Угуулгазын, Тыва Республиканың Чазааның отчедун болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының III сессиязынга Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 15-те № 74 доктаалы-биле бадылааны илеткелин боттандырар талазы-биле хемчеглер анаа үндезин база болган. Республика бюджединиң чарыгдалдыг кезээ ол болгаш өске-даа факторларны барымдаалап тургустунган.

Ооң-биле кады 1994 чылдың бюджединге планнаттынмайн турган чамдык программаларны болгаш хемчеглерни нийти 24,1 млрд. рубльге акшаландырары көрдүнүп турар. Ынчангаш «Тываның уруглары» деп программага 2,2 млрд. рубль үндүрерин сүмелеп турар, ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң камгалалдыг медициназы — 20 млрд. рубль, студентилерниң социал деткимче фондузунга — 500 млн. рубль, бүгү-делегейниң «Хөөмей» симпозиумун эрттиреринге— 200 млн. рубль, чурттакчы чонга медицинаның дүрген дуза чедирерин хөгжүдүп сайзырангайжыдарынга — 400 млн. рубль.

Күркапсалыышкынынга тус чер программазының талазы-биле 1994 чылдың бюджединден 22,1 млрд. рубльге удур 35 млрд. рубльди үндүрери көрдүнүп турар. Оон ангыда Россияның Экономика яамызының лимити-биле федералдыг программаларга 32 млрд. рубльди тускайлаары көрдүнген турар ужурлуг, ТЭЦ база хой кежинден тон дaараар фабрикага — 28 млрд. рубльди үндүрер. Фабриканы ажыглалга бо чылын киирери көрдүнүп турар.

Чоокку үеде республиканың 1996 чылда бюджедин тургузуп, Россияның Саң-хөө яамызының департаментилеринге ону камгалаар база 1995 чылдың бюджедин эдип-чазап, тодарадыр талазы-биле кылыр ажылдар хөй. А ам силерниң көрүп, бадылаарынар-биле республика бюджединиң бо чылда баш удур санаашкынын орулга талазы-биле бюджеттен дашкаар фондуларны барымдаалааны-биле 458,7 млрд. рубль түңнүг, чарыгдалдар түңү — 491.2 млрд. рубль, дефицит-биле — 32,5 млрд. рубль түңнүг кылдыр киирип тур.

Кичээнгейиңер дээш четтирдим!

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Таңды кожуун чагыргазының коллегия хуралынга культура албан, кадык камгалал, өөредилге черлериниң 1995-96 чылдың кыжынынга белеткел ажылдарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Келир кышка белеткел ажылдарының талазы-биле дыңнадыгларны кожууннуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи У. С. Ондар, культура килдизиниң эргелекчизи К. К. Куулар, кол эмчи М. Т. Оюн олар кылганнар. Школаларга 1400 тонна, садиктерге 500 тонна, кадык камгалал черлеринге 450 тонна, культура албан черлеринге 2590 тонна хөмүр-дашты сөөртүрүнүң июнь-август айларда тускай графигин тургускаш, хуралга бадылаан.

Коллегия хуралынга келир кышка белеткелди амдыгаанштан эгелеп кылып эгелээн черлерни демдеглээн. Оларга Кызыл-Арыгның, Межегейниң ортумак школалары (директорлары А. Т. Ховалыг, К. К. Моңгуш), Хадын-Аксының, Сойнуң, Балгазынның «Алдын-дүлгүүр» садиктери, Владимировканың, Межегейниң көдээ клубтары, Сосновканың, Владимировканың, Кочетовонуң фельдшер-акушер пункутулары хамааржыр. Бо черлерде үүрмек септелгени кылып эгелээн болгаш чугай, будук дээн ышкаш херек материалдарны баш удур белеткеп алган. Ол ышкаш котёлдарын аштап, арыглап, токпак-ыяш, хөмүр-даш шыгжаар черлерни кылып белеткээн.

Ындыг-даа болза, Владимировкада «Березка» ясли-садтың одалга системазын эде кылыр дээш эрткен чылын эгелээн ажыл амдаа шуудавайн турар. Ында чүгле котельная тудуунуң оңгарын казып каан боордан башка, өске чүү-даа кылдынмаан. Харын-даа аңаа ажылдап турган бригада садикке өрт үндүрүп, улуг когаралды чедирип каан. Садиктиң эжиктери, соңгалары, орун-дөжек, дериг-херекселдер өрттенип калган. Садиктиң ажылчыннары эрткен чылдың ноябрь айдан эгелеп шалың албаан. А суму чагыргазының даргазы Дагжы мынчага чедир кандыг-даа хемчег албайн келгенин хуралга шүгүмчүлээн. Ол ышкаш Кочетовонуң «Челээш» ясли-садиги ажылдавайн келгенден бээр, ам мырыңай үш чыл чоокшулап орар. Ында одалга системазының хоорзаларын солуп каан-даа болза, эрткен кыжын школаның котельназы буступ кээп дүшкени-биле, садик ажылдавайн кыштааны ол.

Кочетово школазы, ясли-сад мынчага дээр чугай-даа, будук-даа садып албаан. Школаның одалга системазын эде кылыр, школадан интернатка чедир хоорзаларны шуптузун солуур, школаның крышазын чаартыр дээн ышкаш ажылдарла хөй. Ол хире хөй ажылдар кылыр турбуже, суур чагыргазының даргазы Л. Т. Оюн мынчага чедир кандыг-даа хемчег албайн турары элдеп.

Культура албан черлеринден Бай-Хаактың, Дүргенниң, Балгазынның культура бажыңнарында кылыр ажыл хөй. Бай-Хаактың Культура бажыңынга немелде тудугну кылыр, эрги ыяш крышазын солуур, котельнаяны солуп, одалга системазын чаартыр. Дүргенниң Культура бажыңының крышазын солуур, агар септелге чорудар болгаш электри удазыннарын солуп, үш фазалыг токтуң сан ап аппарадын салыр. Балгазында Культура бажыңында спорт залды долузу-биле эде кылыр.

Бай-Хаак, Сосновка ортумак школаларының, кожууннуң төп, Балгазынның участок эмнелгелериниң котельнаяларын, одалга системаларын чаартыр ажылдарны кылыр ужурлуг. Ылаңгыя кожууннуң төп эмнелгезинде байдал дыка берге, ында суг хандырылгазының хоорзаларын шуптузун солууру көрдүнген.

Бай-Хаакта, Межегейде уругларның уран чүүл школаларында агар септелгелерден аңгыда, электри удазыннарын солуур, хөмүр, ыяш шыгжаар черлерни кылыр. Культура албан черлери эрткен кыжын хөмүр-даш шыгжаар чер чок болганы-биле, дүжүртүнген хөмүр-даштың 30 хуузун хуу чон оорлап одап каапкан. Ынчангаш бо чылын 12 культура албан черлеринге хөмүр-даш, токпак-ыяш шыгжаар черлерни тудуп кылыр.

Успенканың көдээ Культура бажыңында эрткен чылын одалга системазын доңурган болгаш ында кылыр ажылдар хөй. Ынчалза-даа суму чагырыкчызы К.-Д. Б. Ойнаров ам бо хүннерге чедир кандыг-даа хемчег албаан. Ынчангаш коллегия хуралынга хүлээп алган шиитпиринге Владимировка, Кочетово, Успенка суурларының чагырыкчылары Н. Ч. Дагжы, Л. Т. Оюн, К.-Д. Б. Ойнаров оларның четпес ажылын айтып, июль айда кышка удур белеткел ажылдарын канчаар организастап келгениниң дугайында база катап дыңнадыгларын алыр кылдыр шиитпирни хүлээп алган.

Савый-оол ООРЖАК.

Бир чагааның изи-биле

ЭЭЛЧЭЭН АРА КААПКАШ...

«Шын» солуннуң редакциязынга хомудал чагаа келген. Ында он дөрт кижи адын салган. Ооң ээлери Чадаана хоорайда кожууннар аразының (Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл) кеш болгаш шээр аарыглар эмнээр салбырның ажылдакчылары боор турар.

Редакцияның чагаа килдизиниң даалгазы-биле ук чагаага хамаарыштыр сайгарылга кылыр дээш чеде бердим. Кожууннуң уруглар эмнелгезиниң бир бичии, тар өрээлинде каш кижи ажылдап турар болду. Барып-барып кеш болгаш шээр аарыг кижилерни аңаа хүлээп ап, эмнеп турары дыка-ла таарымча чок дээрзин баргаш дораан-на эскерип кагдым. Эмтанның чыды-даа хөлчок.

«Өлден артар, өрттен артпас» деп үлегер домак бар. 1995 чылдың январь 18-тиң дүнезинде хавак кырында турар салбырның бажыңы өрттенген. Ол одалга черинден өөскүп үнген. Маңаа кол буруулуг кижи одакчы боор турар. Бодунуң ээлчээнде одап кааш, дүне бажыңынче чана берген. Хайгаарал, харысалга чоктуң уржуундан, өрт халавы оон үнген. Бир эвес одакчы турган болза, ындыг улуг халап, каража болбас турган боор. Ону катап септеп, чаарты кылып алыры болдунмас апарган.

Кожууннуң төп эмнелгезиниң салбырларындан бо салбырның бажыңының септелгези дыка озалдап доозулган. Чайгы үеде септелгени чорудар турган салбыр биле ажыл-агый эргелекчилериниң олуттпай чоруундан, септелге кышкы үеде буу-хаа кылдынган. Ооң уламындан одалга чери багай септеттингенинден, өрт халавы база оон үнген дизе, чазыг болбас боор. Септелге үезинде кеш болгаш шээр аарыглыг кижилер өкпе аарыгларын эмнээр салбырның өрээлдеринге эмнедип турган. Септелге доозулган, каш хонгаш көжер деп турда, өрт үнген.

Өкпе аарыглары эмнээр салбыр өрээлдерни бербейн барган. Ам канчаар, уруглар эмнелгезиниң өрээлин ачылап алган. Берге аарыг кижилерни чыттырган эмнээр өрээлден чок дашкаартан эмнедип турарлар. Каш санның кижи салбырда ажылдап арткан. Он дөрт ажылчын ажыл, шалың-даа чок арткан. Чамдыктарын албадалдыг шөлээже үндүрген. Шөлээ доостурга, ажылдаар чер чок боор турары дүвүрээчиг байдалды тургускан.

Тар өрээлде ажылдап арткан каш санның кижилер-биле чугааны кылдым. Дежурный сестра Мария Ондарның чугаазы бо:

— Бо салбырга шупту ие хереэженнер ажылдап турдувус. Хайлыг-халаптыг өрттүң уржуундан, хөй кезиивис ажыл чок артывыс. Албадалдыг шөлээже үнгеннерниң шөлээзи дооступ турар, оларның ажылдаар чери билдинмес боор турар. Салбырда каш кижи ээлчежип алган ажылдап тур бис. Ажылдаан шалыңны үлежип турар бис, харыкчок төлевир-дир иин. Артыктап-даа эвес, өкпелеп-даа эвес аан. Чыдар салбырның клиника, ажыл-агый, улуг сестралары шалыңны долузу-биле ап турар. Чыдар салбыр турда, шалыңы хевээр арткан. Өрт соонда оларның кылып турары огулуг ажыл чок, хилис черге шалың ап турарын элдепсинер кижидир мен. Салбыр эргелекчизи өске салбырда эмчилей берген. Ооң ыңай ванщица биле буфетчицаны төлевир чок ажылга арттырган боор турар. Он дөрт кижи ам ажыл чок арткан. Бир эвес кызырылдага таварышкан чүве болза, тускай шынзылга алгаш, кожууннуң ажыл чоктар черинче киир бижидип алгай эртик. Өрт халавынга бистиң кандыг-даа буруувус чок чүве.

Ол салбырның санитарказы Борбак Кара-Сал:

— Бо салбырга он беш чыл ажылдап келдим. Өрт соонда ажыл чок артым. Өрттенген салбыр бажыңының орнунга чаа тудуг кылыр деп чугаа база тыптып келди. Ол дээрге «мыйыттың сагыжы таңды бажында» деп үлегер домакка дөмей чорду. Бо берге үеде, акша-төгерик кызылда ону кылып алыры болдунмас херек-тир. Оон ыңай ресвендиспансерниң кол эмчизи Л. А. Охотникова «эмнелгени хаап каапкан» бодунуң кара туразы биле чарлыкты үндүрдү. Кандыг-чүү-даа болза, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының доктаал-шиитпири херек-ле болгай.

Бо-ла ийи ажылдакчыдан аңгыда, өске ажылдакчылар-биле база чугааны кылдым. Олар база ындыг харыыны берип, ажыл-чок артканынга хомудап, аажок дүвүрээр улус болду. Оларның хомудалы, дүвүрели чөптүг деп оодаар мен. Каны даа, кандыг-даа нийтилелге кижиниң кадыкшылы херек болгай. Кожууннар аразының кеш болгаш шээр аарыглар салбырының ажылдакчыларының хомудалы күштүг. Сөөлгү чылдарда бо аарыглар республикада нептерееп турары чажыт эвес, билдингир болгай. Чыда эмнээр салбырның өрээлдери чок, өрттенген деп турары чылдак эвес-тир. Чадаана хоорайда буурап дүжүп турар улуг-биче бүдүрүлге черлери хөй, оларның бажыңнары ээн калып турар. Ону дилеп, тып ап болурунуң арга-курлавырлары бар. Маңаа хамааржыр кожуун чагыргазы (даргазы Серен-Доржу Ондар), кожууннуң төп эмнелгези (эргелекчизи Аркадий Начын) боттуг хемчеглерни алыры чугула. База ол ышкаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызы ук салбырга деткимчени дарый көргүзери хүннүң соңгаарлаттынмас айтырыы-дыр.

Түлүш КАРЫМА.
«Шынның» корр.

ДҮК ОРУЛГАЗЫН БЕРИП ТУРАР

Амгы хүннерде республиканың бүгү ажыл-агыйларында, араттар коллективтеринде хой кыргылдазы чоруп турар. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының мал ажылы килдизиниң харысалгалыг ажылдакчыларының чугаазындан алырга, өшкү кыргылдазы бүрүн доозулган. Колхозтарның, совхозтарның болгаш араттарның нийти өшкүзү 305 муң турган. Оларның бирээзинден-не ортумаа-биле 900 грамм дүк алдынган. Өшкү кадарчылары суг-суггаттыг, одар-бельчирлиг черлерже көже бергилээн. Республиканың ажыл-агыйларында кыргыза чогуур 476 муң хой бар. Аңаа араттарның хоюн кадарга 661 муң баш чеде бээр. Ынча хойну кыргыырынга кылыр, белеткээр, септеп-селиир, чаарты кылыр ажылдар хөй ышкажыл. Ынчалза-даа бо чугула кампанияга багай эвес белеткелдиниң чамдык кожууннарның ажыл-агыйлары, араттары көргүзүп турар. Оларда бо хүннерде кыргылданың темпизи шалыпчын байдалче кирген. Бай-Тайганың «Бай-Тал», Эрзинниң «Мөрен», «Чаа-орук», Ленин аттыг, Тес-Хемниң «Ак-Эрик», Хомушку Чүргүй-оол аттыг коллективтиг ажыл-агыйларында кыргылдага белеткелди организастыг чорудуп, орта ажылдаар кижилерге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп бергенинден, чымыштыг иштиң бүдүрүкчүлүү кудулаваан.

Моон мурнунда чылдарда хой-даа, өшкү-даа дүгүн садып-саарып алырынга бергелер, шаптараазыннар Тываның дүгүн хүлээп ап турган черлерниң талазындан тургулаан. Үлетпүр бүдүрүлгелери моон барган дүктү кончуг эвээш өртек-биле хүлээп ап келдилер. Оларны ыңай-бээр сөөртүп турар эвес, бистиң тускай эртемниглеривис өртекти эвээшсине-эвээшсине садыпкаш, ээп кээп турдулар. Ол чорук ажыл-агыйларга орулга киирер хамаанчок, карылгалыг болуп келген. Ам бо чылын элээн чүгээртээн деп болур. Москва адаанда «Люберец» дээр акционер ниитилел-биле керээни чарган. Олар Кызылда хой кежи-биле тон дaараар фабриканың девискээринде боттарының баазазын ажыдып алган. Коллективтиг ажыл-агыйлар, араттар, хуу кижилер кыргаан дүгүн орта эккеп, садып-саарып ап болурлар. АН-ниң төлээлекчилери бир килограмм бөдүүн болгаш чартык бөдүүн хой дүгүн 5-6 муң рубльге алырлар. Бир килограмм ангор өшкү дүгүнүң өртээ 15-ден 20 муң рубль чеде бээр. Мынчап кээрде, моон мурнунда чылдарга деңнээрге, ажыл-агыйлар, араттар черле шору орулганы боттарынга киирип ап болурлар-дыр.

Чылгы коданнары, сүт-бараан фермалары тайга черлерже үнгүлей бергилээн. Малчыннар мал-маганың орта күш-деңгел киирип, семиртип алырлар. Черчерде кыргыттынган хойларны удур чуггаш-ла, чайлаглагже сүрүп үндүрүп турар. Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйларның акша-төгерии чок болганы-биле хой чуулдазынга ажыглаар эмтаң тыппаанындан, чуулданы чорутпайн турарлар. Чединмес чорукка кызагдадып турда-ла, бүгү Тываның девискээринге болган күштүг хат коллективтиг ажыл-агыйларга, араттарга эвээш эвес когаралды чедирген. Кыргылда пунктуларын үрей шаап каан, электри удазыннары үзүлген, чагылдар барып ушкулаан. Ынчангаш ону катап кылырынга бергедежип турар. Оон кадында электри-биле ажылдаар машинкаларга артык кезектер база тывылбайн турар. Чамдык черлерде ындыг моондактар ажылга шаптыкты чедирип-даа турза, көдээ ажыл-агыйның специалистери, кыргылдала хаара туттунган ажылчыннар бо кампанияны кыска хуусаада доозар сорулганы салып, малды улаштыр-ла семиртилгеже киирер деп турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Онза айыылдыг байдал

БУДЕННОВСКИДЕ ХАЛАПТЫГ ҮҮЛГЕДИГ

ГРОЗНЫЙ. Ставрополь крайда Буденновск хоорайже Дудаевтиң чепсектиг дээрбечилери халдааш, ында эмнелге черин эжелеп, иштики херектер килдизин үрегдеп, милицияның ажылдакчыларын болгаш элээн каш хамаатыларны өлүргенин моон мурнунда дыңнаткан турган. Дудаевтиң эң-не чоок кижилериниң бирээзи Шамиль Басаев баштаан дээрбечи өлүрүкчүлерниң саны бежен ажыг кижи амгы үеде чүс бежен ажыг кижини тудуп алган туруп турар.

Буденновскиже халдаашкыны баш бурунгаар планнаан болгаш, дээрбечилер бир демниг организастаан: оларның кол күжү хоорайга кирип келгеш, иштики херектер килдизин, эмнелгени эжелеп ап турда, кара өңнүг чиик машиналарга олурган элээн каш дудаевчилер оларга каттышкан.

Чечняда дайын чорудулгаларын доп-дораан соксадырын, Дудаевтиң төлээлекчилери-биле чугаалажыышкыннарны эгелээрин, РФ-тиң федералдыг күштерин Чечен Республиканың девискээринден үндүрерин Басаев болгаш ооң бөлүү негеп, бир эвес ол негелдени күүсетпес болза, оларга туттурган бүгү хамаатыларны боолап өлүрерин, аарыг кижилерлиг эмнелгени буза тепсирин чарлап, дерзии кыжаныышкынны кылып турар.

МОСКВА. Буденновскиде Басаевтиң өлүрүкчү дээрбечилериниң холунга кирген хөй кижилерниң амы-тынын айыылга таваржып турар байдалдың бергезин Россияның Чазаа барымдаалап көрген болгаш, РФ-тиң Чазааның Баштыңы Виктор Черномырдин эрткен воскресенье хүнүнде Шамиль Басаев-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан Дудаевтиң төлээлекчизи биле чугаалажыышкыннарны кылырын ол чарлаан.

ЧАССЫГБАЙЫМ

Чалгыннарын херип-шеңеп, далбаңнаткан
Чап-чаа ушкан куушкаш ышкаш хеңниг кызым
Ужа тура атчаңайнып кылаштап ор.
Уткуй барып эргеледип кужактаптым.
Чассыгбайым чылыг-чымчак холчугажы
Чаагымны хоюннады суйбап туру.
Сырынналган салгынчыгаш ээлдээ-биле
Чымчак чажын дыраан ышкаш эстедип тур
«Кижи боору чажындан» деп чагыг-сөске
Төлептиг бооп өзүп кээр сен, эргим кызым.
Кижилерге аас-кежиин шаңнап чор деп,
Төлүм сеңээ чагыым бо-дур, чассыгбайым.

Маадыр-оол АРТАА.

ӨЛҮРҮКЧҮЛЕР ДОРААН ТУТТУРГАН

Июнь 5-тиң кежээзи. Күштүг хат хадаан соонда, агаар шыпшың-на чүве. Дерзии өлүрүкчү чорук болу бээрин кым-даа билбээн. Шагаан-Арыгның чурттакчылары кежээки ажылдарын доозуп, даартагы хүнге белеткенип турганнар.

Улуг-Хем кожууннуң санэпидстанциязының эмчизи Күдер Шүмбүүевич Ооржак аарыг авазын эмчиден үндүрүп алгаш, бажыңында чунар-бажыңга киирип кааш: —«Авай, мен нефть баазазындан бензин куттуруп эккелийн. Даарта даң бажында Кызылче аттанывытар бис» —деп чугаалааш, чорупкан...

Авазы, уруглары, кадайы Күдерни кежээни дургу манап келгеннер. Дораан кээр дээн кижи сураг барган. Ийи хондур манааннар.

Чедип кээр деп маназа-даа, кожууннуң шагдаа килдизинге дыңнатканнар. Арагачы азы чоруган кижи болза ындыг-ла ыйнаан. Чидип-чидип көстүп кээр аан. Эш-өөрзүрек, дуззаргак, чыткан хой тургуспас дижир, томаанныг кижилерниң бирээзи хенертен чиде бээрге, кады ажылдап турган улузу, төрелдери, таныш-көрүжү карааш, хөделип үнген.

Хоочун юрист, шагдаа килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Оскал-оол Ламз-Сүрүңович Салчакка баштаткан оперативтиг бөлүк ажылдай берген. Ийи хонук иштинде кандыг-даа херечи чок, будалчак херекти истээниниң түңнелинде, өлүрүкчү-үптекчилер туттурган.

Кем-херек үүлгедиишкини канчаар болганыл?

Хендерге чурттуг О. К., ооң эжи он чеди харлыг, Чал-Кежиг суурнуң чурттакчызы А. К. олар Шагаан-Арыгга тояап-тояап, чанар деп шиитпирлеп алганнар. Херек апарза ажыглаар чидиг бижекти, шиш демирни баш удур шыгжап, белеткеп алганнар.

Шагаан-Арыгның үлетпүр баазазының чанында орук белдиринге «бадылааш» турупканнар. Удаваанда хоорай талазындан ак «Нива» чоруп органын эскергеш, олар хол былгап, доктаарын дилеп эгелээн. Үжен хар бедзин четкелек аныяк эр руль артында орган. Бичии эрте каап чоруй, тура дүшкен.

— Телевышка чоогунда Арыг-Бажынче баар орук белдиринге бисти чедирип каап көр. Хөлезиниң-даа харам чокка төлеп бээр бис. Орайтадывыс — деп, олар чаннып туруп берген.

— Че, ындыг-дыр —дээш, машинаның ээзи эжиин ажыдып берген.

Заправкага чедир халыткаш, чолаачы бензин кудар бээр аразында олар хөделириниң планын чогаады шаапкан.

Заправкадан үнгеш, КАИ туружун эрткенде, чидиг бижек машина ээзиниң быктынче, шиш демир чушкуузунче кыймыш дээрге-ле, кадалы бээр кылдыр анны бергеннер.

Күдер байдал дыка нарыыдан бергенин билгеш, канчалза-даа чалатпаан аалчыларын чедер черинге чедирип каар бодаан. Ынчангаш оларның дужаалы езугаар Баян-Кол ховузунуң ортузу-биле чоруткан Сенек хемче дорттап ашкаш, хадылар аразынга доктааган, дужаал ындыг.

Оларга ам чолаачының хереэ чок. Машинаны боду башкарып билир болгай. Сенекти өрү алзы кагарга, арт ырак эвес, Хендерге иштинче сыыладып кире бээр.

Дириг чолаачының база хереэ чок. Соң даарта сүрүп келгеш, кем-херек оттуруп, шүүдеткеш туруп бээр.

Кара сагыштыг, ханыыг холдуг өлүрүкчүлер кижилерге ачы-буян көргүзүп чоруур, аарыг-аржык, өлүм-чидим-биле демисешкен эмчиниң амызынга ынчаар четкеннер.

Өлүрүкчүлер алдыртпазын бодааш, бүгү-ле чүүлдерни кылганнар. Чылан отпес шыргай арыг-даа, кижи баспас тайга-таксыл-даа кемниг херекти чажырып шыдаваан. Кем чок күжүрнүң мага-бодун арга-ээзими дилеп чораан улуска «ап берипкен». Төрээн ховузу-шөлү ис-дажын, уг-шиин айтып берипкен.

Бо будалчак херекти кыска үениң иштинде тодаратканы Улуг-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының арга-дуржулгазының улгатканын херечилеп турар. Истелге доостурга, чаныш-сыныш чок шын шииткелге өлүрүкчүлер таваржыр дээрзинге бүзүрел улуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

БОЙДУС ХҮРЭЭЛЕЛИНГЕ КИЖИЗИГ ХАМААРЫЛГА

Чырыткылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның «Буянның политиказы-биле» деп номундан эге.

Кижи амытанның буянныг бүдүштүг чоруктан хоорук ажыл-чорудулгазының уржуктары делегей болгаш чер кырында чуртталганың кырында диргелип келгенин билир бис. Бойдус болгаш бойдустуң курлавырларын чок кылыр чорук мугулай, чазый чоруктан база ол ышкаш бөмбүрзек кырында бүгү-ле дириг чүүлдерге хүндүткелдиң четпезинден болуп турар. Ындыг хүндүткел четпес чорук Черниң кырында кижи төрелгетенниң үре-садызынга безин хамаарыштыр нептереп турар. Ол чүл дээрге, бир эвес тайбың бүгү делегей кырынга херек кырында боттанмас болза, а долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң үрелири бо-ла хевээр дүргени-биле уламчылаар чүве болза, келир үениң салгалдары бөмбүрзектиң улуг үрелиишкиннерин өнчү кылдыр алыр.

Бистиң өгбелеривис черни байлак болгаш берингир деп санап чораан, херек кырында ол ындыг-даа харын. Оон аңгыда, эрткен үелерде дыка хөй кижилер бойдустуң курлавырларын төттүнмес деп бодап турган. Бистиң билиривис-биле алырга, бир эвес бис бойдуска сагыш салыр болзувусса, чүгле ол таварылгада, бо бодал чөптүг боор болур.

Эрткен үеде болуп турган үрегдекчи ажыл-чорудулганы өршээри берге эвес, чүге дээрге ооң чылдагаазы мугулай чоруктан болуп турган. Ынчалза-даа бөгүн бис оон долу медеглелди алыр аргалыг апарган бис: садып алган өнчүвүстү, ол дээш харыысалгавысты, дараазында салгалдарга чүнү дамчыдарывысты кижизиг көрүш-биле дагын катап эде көөрүвүс чугула.

Бистиң билиривис ховар черлерге хамааржыр черниң чурттакчыларының хөй кезии — дириг амытаннар, үнүштер, курт-кымыскаяк болгаш безин эң-не хензиг дириг чүүлдер келир үениң салгалдарынга билдинмес апаары база чадавас. Хемчеглерни ап эгелээр аргавыс-даа, харыысалгавыс-даа бисте бар, амдыызында эмин эрттир хөлү эртпээнде, шалыпкын хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Боттарывыстың кижи төрелдеривис-биле оожум, чымчак, тайбың харылзааны сайзырадырывыс-биле бир дөмей, долгандыр турар бойдус хүрээлелинге шак-ла ындыг хамаарылганы нептередир ужурлуг бис. Бо айтырыгны кижизиг

Тибеттиң неделязы чоруп тур

ёзу-биле көрүп тура, долгандыр турар бойдус хүрээлелинге ниитизи-биле сагыш човаашкынны салыр ужурлуг бис.

Ындыг-даа болза, бо чүгле (кижилерниң) ёзу-сургаал болгаш ужур-сургаал айтырыы эвес, бо болза бистиң бодувустуң дириг артар азы артпазывыстың дугайында айтырыг-дыр. Амгы салгалга болгаш келир үениң салгалдарынга долгандыр турар бойдус хүрээлели канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг. Бир эвес бис долгандыр турар бойдус хүрээлелин кыдыг-кызыгаар чокка кам чок ажыглаар болзувусса, амгы үеде кандыг-бир ажыкты алырывыс чадавас, ындыг-даа болза, алызында барып ол биске-даа, дараазында салгалдарга-даа хилинчекти эккээр. Кажан долгандыр турар бойдус хүрээлелинге өскерилге болурга, ынчан агаар-бойдус база өскерлир. Кажан агаар-бойдус хенертен өскерлирге, ооң тайлымы-биле экономика болгаш оон-даа хөй өске чүүлдерге өскерлиишкиннер болур. Бистиң кадыкшылывыска улуг хора чедер. Ынчангаш база катап катаптаайн: долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаары дээрге, чүгле ёзу, сургаал айтырыы эвес, бистиң дириг артар азы артпазывыстың дугайында айтырыг-дыр. Ынчангаш долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар болгаш кадагалап арттырарының бедик деңнелин чедип алыр деп бодаар болза, кижи боду боду-биле эптежилгени, иштики оожургалды чедип алыры чугула. Долгандыр турар бойдус хүрээлелинге кичээнгей чок чорук дээрге, бистиң мугулайывыстың, чуртталгавысты дескиндир турар бойдус хүрээлелиниң онзагай чугула ужур-дузазын чедир билбезивистиң түңнели-дир. Ам бис кижилерге долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының чугулазын медереп билиринге дузалаар ужурлуг бис. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалап арттырары бистиң дириг артар азы артпазывыска дорт хамаарылгалыг деп билиишкинни оларга чедирер ужурлуг бис.

Бир эвес силер бодуңарга ынак болзуңарза, бодуңарга ынааңарны угаансарыылдыг болгаш делгем көрүш-биле ажыглаңар. Мында кол чүүл — бүгү талалыг харыысалганы медереп билиринде. Ол дээрге күш-ажылдың, аас-кежиктиң ёзулуг-ла үндезини-дир. Бир эвес бис оруувуска таварышкан-на чүве бүрүзүн — ыяштарны, сугларны болгаш минералдыг курлавырларны — дөгерезин ажыглап-ла турар болзувусса, дараазында салгалдарның эрге-ажыының дугайында бодап, келир үеге чедиштир планнавас болзувусса, ынчан бодувус буруулуг болур бис, ындыг эвес деп бе? Ындыг-даа болза, бир эвес бистиң кол күзеливис ёзулуг-ла бүгү талалыг харыысалга сеткиишкини болур чүве болза, ынчан бистиң долгандыр турар бойдус хүрээлели-биле болгаш бистиң кожаларывыс-биле харылзааларывыс эптиг болгаш дески болур.

Ынчап кээрге, долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында шиитпир кижиниң чүрээнден үнер ужурлуг. Ынакшыл, энерел болгаш тода медереп билиишкинден үнген иштики кыйгы болгаш бүгү-тала харыысалганы сайзырадырының кыйгырыы борта кол ужур-дузалыг болур.

«Тибеттиң өңнүктери» ниитилелдиң кежигүнү Зоя САМДАН очулдурган.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ, ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ АЙЛАРЫ

Таңды кожуун чагыргазының коллегия хуралынга 1995 чылда уругларның чайгы дыштанылгазының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш тускай доктаалды хүлээп алган. Эрткен 1994 чылда лагерьлерге 253 уруглар дыштанган, 1995 чылда 600 кижини дыштандырары көрдүнген. Чагытай хөлдүң кыдыында «Чагытай», «Орленок», «Байлак» лагерьлеринге шупту 45 уруглар дыштаныр. Школа чанының хүндүскү лагерьлеринге 445 эң бичии уруглар хаара туттунар, а 45 элээди уруглар күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерьлеринге чайгы каникулунуң кезиин эрттирер.

Ниитизи-биле уругларның дыштанылгазынга 77 млн. хире рубль көрдүнген. Оон амдыызында чүгле 5 млн. рубль кожононуң агар санында кирген. Ол кирген акша-биле аъш-чем продуктулары садып алдынган.

Школа чанының хүндүскү лагерьлеринге дыштаныр уругларның баштайгы сезонда хуусаазы 15 хонук. Чаңгыс уругнуң путёвказы 14 муң рубль болур. Хүнде уругларның аъш-чеминге 6500-тен 7000 рубль чедир чарыгдал үнер. Школа чанының лагерьлериниң ниити саны 6, лагерь бүрүзүнге-ле 1 повар, 2 кижизидикчи ажылдаар. Оларның шалыын кожононуң бухгалтериязы төлеп бээр ужурлуг. Школа чанының лагерьлеринге доктаамал турар болза, хүнде үш катап чемгерер, а бир эвес бир хүннүң походунче чоруур болза, чаңгыс катап шыырак чемненип алыры көрдүнген.

Школа чанының лагерьлери июнь 5-тен ажылдап эгелей берген. Ол ышкаш инвалид база өскүс уругларны дыштандырары-биле кожууннуң ие-чаштарны камгалаар килдизиниң эргелекчизи Л. Б. Ооржак-биле дугуржулганы кылып, «Чедер» курортунга элээн каш уругларны дыштандырары планда көрдүнген.

Чонну ажылга хаара тудар төптүң директору З. С. Куулардан ажыл чок ада-иелерниң уругларын дыштандырарынга немелде акшаны бээрин дилээн. Зинаида Седип-ооловна бодунуң талазындан акша-төгерик-биле дузалаарын аазаан. Бир эвес эрткен 1994 чылда республикадан даштыкаар «Орлёнок», «Океан», «Артек» дээн ышкаш уруглар лагерьлеринге 7 уруглар дыштангаш келген болза, а бо чайгы дыштанылгада чүгле ийи уруг чоруурунче белеткенип турар. Ол уругларны чорударынга республиканың Өөредилге яамызы белеткеп, акша-төгерикти берген.

Школа бүрүзү-ле школа чанының участоктарында ногааны, картофельди, кызыл-тасты тарып ап турар. Сосновка ортумак школазы 50 га, Межегей—40 га, Бай-Хаак—3 га черде кызыл-тасты тарып алган. Бай-Хаак, Межегей, Сосновка Кочетово, Успенка ортумак школаларында хаван, өшкүнү, инекти тудуп турар.

Кызыл-Арыгның дузалал школазында кызыл-тасты 65 га, картофельди 2 га черде олурткан. Оларның ажыл-агыйында 30 хой, 3 инек, 4 хаван бар. Ол дузалал ажыл-агыйларында картофельди, ногааны өстүреринге школачылар идепкейлиг киржир. Ында 4 класстан 8 класска чедир 780 өөреникчини хаара туткан.

Коллегия хуралынга суму чагырыкчылары, кожууннуң школаларының директорлары киржип, эрткен чылгы четпестерни катаптавайн, бо чылын чайгы дыштанылганы эки организастыг эрттирерин хүлээнип алганнар. Чүге дизе эрткен чылын чайгы дыштанылгаже суму чагырыкчылары шоолуг-ла кичээнгей салбайн, школа директорларынче чая каапкаш олуруп турганы коллегия хуралынга илереп келген.

Савый-оол ООРЖАК.

БИСТЕН БАРЫП КИРЖИР

Июнь 16-22 хүннеринде бистиң республикага Төвүт (Тибет) чоннуң неделязын Тывада «Төвүттүң өңнүктери» ниитилел Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Хурал, Культура яамызы, Өөредилге, Аныяктар яамылары-биле кады эрттирип турар. Неделяның ажыдыышкыны Чазак бажыңының хуралдаар залынга болуп эрткен. Аңаа Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда болгаш Моолда төлээзи дээрги башкы Геше Джампа Тинлей Вангчен киржип, тыва болгаш төвүт улустуң аас-кежиктиг чоруу дээш ном номчаан. Тинлей башкы ном номчааш, төвүт чоннуң хамаарышпас чоруу дээш тыва чоннуң сагыш човап, эп-сеткил найырал неделязын эрттирип турарынга өөрүп, Чырыткылыг Далай-Ламаның өмүнээзинден четтиргенин илереткен.

Нобель шаңналының лауреады Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 60 хар харлаарының бүдүүзүнде мындыг улуг болуушкун болуп турарын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Хурал Даргазы К. А. Бичелдей, христиан шажынның төлээзи Игумен-ада Алексий, тывада сарыг шажын төлээзи Владимир Ондар, «Тибеттиң өңнүктери» ниитилелдиң даргазы У. Өпей-оол болгаш өскелер-даа демдеглеп, тыва чон биле төвүт чон аразында харылзаалар ам-даа улам быжыгарын айтып турганнар. Ооң бир херечизи — Республикадан К. А. Бичелдей баштаан делегация Индияга, Чырыткылыг Далай-Ламаның 35 чыл бурунгаар төрээн черинден чоруткаш, чурттап чоруур черинге барып, хүндүлүг башкының 60 хар харлаан байырлалынга барып киржир.

(Бистиң корр.)

Уран чүүлдүң кижилери

ЧОНУНГА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Бай-Тайга кожууннуң культура ажылдакчыларының ортумак салгалынга хамааржып турар, Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу Антонина Алексеевна Хертектиң ажыл-ижиниң дугайында номчукчуларга таныштырар сорулга-биле мону бижип олурарым бо. Антонина албан-хаакчы өг-бүлеге Ыт чылында төрүттүнген. Ооң авазы Шойгу Дозурашовна хөй чылдарда Совет органнарга үре-түңнелдиг ажылдап чораан, ачазы Алексей Сайын-оолович Адыгбай Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, дайын соонда чылдарда партия, Совет органнарга ажылдап чораан.

Антонина Тээли ортумак школазын дооскан соонда, Кызылдың уран чүүл училищезиниң режиссёр салбырын дооскаш, төрээн Бай-Тайгазынга ажылдап чедип келген. Тускай эртемниг аныяк кижи баштайгы чылдарда сценага шиилерден үзүндүлерни тургузуп ажылдап турган. Оон сцена кырынга күүседип келген шоодуглуг көргүзүглерин, уран номчулгаларын чоң чылыы-биле хүлээп ап, ол үеде Антониnаның талантызын магадап турганын утпаан мен. Ийи чыл хиреде шак ынчаар чедиишкинниг ажылдап турганы ол-ла, мергежилиниң аайы-биле дээди эртем чедип алыры-биле күрүнениң Чөөн Сибирьде культура институдунче кирериниң шылгалдаларын шыдап эртип, Улан-Удэ хоорайже өөренип чорупкан. Институттуң ханаларынга дөрт чылдың нүүрүнде режиссура эртемин улам-на ханызы-биле өөренип, хөйнү шиңгээдип алган Сургуул чылдарында Улан-Удэ хоорайның театрларынга барып, улуг дуржулгалыг режиссёрларның тургускан шиилерин сонуургап, көрүп ап чораан.

Бо чылын Антонина Алексеевна культура ажылдарында он тос чыл бараан болуп ажылдап чорууру ол. Мынча чылдарның иштинде чеже-чеже овур-хевирлерни тургуспаан дээрил, оларны салаа базып санаары берге! Сценага каш-даа янзы кылдыр хуула бээр хуулгаазын артист. Культура бажыңы кезээде ээн турбас, ында Антонинаның киирип турар үлүг-хуузу улуг. Неделя хүннериниң среда санында бир-ле массалыг, утка-шынарлыг хемчеглер үргүлчү эртип турар. Эртип турар хемчеглерни солун болдуруп, ону удуртуп келген Уран чүүл удуртукчузу кижи болгаш, Культура бажыңынга болуп эртип турар массалыг хемчеглерден черле чыда калбас. Шоодуглуг болгаш каттырынчыг чугаалардан аңгыда, дыңнаксанчыг чараш ырлаар үннүг кижи. Ооң күүселделеринге адыш часкаашкыннары үзүктелбейн турары — чонунуң ону үнелеп, талантызынга өөрүп турары ол. Залдан көрүп олурган көрүкчү кижи Антониnаның сцена кырынга бодунуң алдынарын болгаш ооң дурт-сынының, хевириниң аянныын, көрүштүүн дораан-на эскерип каар. Уран чүүлге салым-чаянныг кылдыр төрүттүнген дизимзе, частырыг болбас боор.

Культура ажылдакчызы кижи болгаш, бүгү-ле чараш чүүлдерге Антонина ынак кижи. Номчулгага кончуг-ла сундулуг кижи. Бүгү делегейде ады-сывы сурагжаан Георгий Марковтуң чогаалдарын шуптузун номчуп каапкан. Сөөлгү чылдарда бижиттинген «Черниң дузу» деп чогаалын кончуг кичээнгейлиг номчааның, ооң дугайында бодунуң үнелелин берип келгенин төп библиотекада улуг библиотекарь Раиса Иргит чугаалап турар. Антонина Алексеевна үжен хар четпейн чорааш, чуртталганың аар-бергезин, човулаңны көрүп, эктинге чүктеп эрткен. Аныяк, чараш кады төрээн угбазы, хайыралдыг авазы, ачазы аралары үрдаа эвес хуусааларда амы-тынындан чарылганнар. Чаш оглу тос-ла айлыг турда, өөрүшкү-маңнайлыг кады чурттап олурган ынак эжин оскунган. Чаңгыс-ла херээжен кижиге удаа-дараа ол хире аар чидириглиг качыгдалдар кайы хире бергезин чугаалап канчаар боор. Чаш ажы-төлү удугулап каарга, муңгашталган сеткил-сагыжын ажыдып, куюмнап, дүнелерде удуп чадап, карак чажы-биле холушкан дүннерни чежезин эрттирбээн дээрил. Черле ынчаш качыгдалга таварышкаш, карак чажы төкпээн кижини тыппас боор бис. Кадыг-бергелерни шыдажып эртип, ажыг-шүжүүн эдилевишаан, Антонина ажы-төлүн чаас-каан азырап алган. Ооң улуг уруу Аржаана 9-ку класста эки өөренип турар, авазы дег номчуттунарынга ынак, Ай-Суу 6-гы класста база-ла эки өөредилгелиг, хеймер оглу Роберт 5 харлыг, уруглар садында.

Антонина Алексеевна Культура бажыңында эртип турар хемчеглерден аңгыда, сумуларже болгаш малчыннарже концерттерлиг үнүүшкүннерге доктаамал киржип келген. Ырак-узак Кара-Хөлче чеже катап барбаан, четпээн кижи! Чаш ажы-төлүн каапкаш, хонук-хонуу-биле чоруп турары — ажылынга сеткилинден бердингенин херечилеп турары ол. Мээң тургузуп келген ыры-хөгжүмнүг сценарийлеримниң күүседикчизи болуп чоруурунга сеткилимниң ханызындан өөрүүр мен. Ооң-биле дугуй кырынга эш-өөрүвүс-биле чеже узун, кыска оруктарны эртпедивис дээр. Эш-өөрүнге, чонунга Антонинаның аажы-чаңы эптиг-эвилең кижи-ле болгай. Ада-иезиниң хевирлеп кааны хүндүлээчел, чараш аажы-чаңын эдилеп чоруурy ол.

Кажан Антонина Алексеевнаның чүве чугаалаар ээлчээ чедип келирге, залдан сцена кырынче үнүп келгеш, адазының хосташканы Дубно, Ровно, Сурмичи, Деражно дугайында чугаалап тургаш, төрээн адазының овур-хевири караанга чуруттунуп костүп келгени ол боор, харлыга бер чазып турарын эскерип кааш, баарым ажып олурган. Кады ажылдап турар эш-өөрлери хоочун баянист Алексей Дандар-оол, Культура бажыңының директору Баку Дилак, аныяк ажылдакчылар Галина Чуглур, Варвара Тарын-Базыр олар Антонина Алексеевнаның ажылын деткип, үнелиг чагыг-сүмезин берип келгеннер. Массалыг хемчеглерниң сценарийлерин Раиса Кыргыс-биле кады бижип келген болгаш аңаа база өөрүп чоруур. Чугаам төнчүзүнде сенээ моондак чок ак орукту, ажыл-ижиң улам-на чечектелип турарын, ажы-төлүң эки өзүп, мандыырын күзээр-дир мен, фронтучунуң уруу!

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

ХАЛАПТЫГ ХАТ

Улуг-Хем кожуунга июнь 5-те болган күштүг шуурганның уржуктары ам тодараттынар берген. Кожууннуң үнлезин чурттакчылары болур хоочун пенсионерлер Кыргыс Санчы, Конгар Донгак сугларның чугаазындан алгаш көөрге, мооң мурнунда ол ынчаар ындыг халап болуп турбаан. Агаар-бойдустуң кончуг дүрген өскерлип турары ук шуурганны тывылдырган боор деп кырганнар даап бодап турарлар.

Шуурган көдээ ажыл-агыйга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш чурттакчы чонга эвээш эвес материалдыг когаралды таварыштырган. Когаралдың эң эвээш хемчээлин алгаш көөрге безин, ниитизи-биле бүдүн чартык миллиард рубль чедип турар. Улуг каражага Түлүш Кечил-оол аттыг, «ҮТКА 25 чылы», «Арыскан», «Иштии-Хем» совхозтар таварышкан.

Сенек бригадазының ийи малчынының өглерин катап тургузар арга чок кылдыр үрегдээн. Малчын Хактыг-оол Александр оолдары-биле хаттан өөн камгалап турда-ла, дээвиирин ынаалары-биле кады алгаш барган. Өске малчынның өө турган черинден он беш метр ыракка барып дүшкен «Күш-ажылдың хостуу» каттышкан ажыл-агыйның кежигүнү Буян Сапый-оолдуң бажыңының кырынче дыт ужа берген. Харын-даа, аас-кежик боор, өлүм-чидим болбаан.

Күштүг хат оруунга таварышкан электри болгаш харылзаа шугумнарын үрегдээн. Чүгле «Сельэлектросеть» безин 370 миллион рубльдиң, кожууннуң харылзаа белдиринге 88 миллион рубльдиң когаралын таварыштырган.

Бо хүннерде РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазак комиссиялары кожуунда ажылдап турар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

«ТываГАЗавтосервис» акционер ниитилел Кызыл хоорайда складтан дараазында машиналарны садып тур:

— ГАЗ 31029 «Волга» 41 млн. рубль.
— ГАЗ 33021 «Газель» 35 млн. рубль.
— ГАЗ САЗ 4509 самосвал, 6 цилиндрлиг, 30 млн. рубль.
— ГАЗ 33073 тентилиг чүък таксизи, 32 млн. рубль.

ГАЗ 31029 «Волга», КПП-ГАЗ 31029, 3307 маркалыг машиналарның кузовтарының 1-ги комплектизинге база ГАЗ-3307 машинаның кабиназының 1-ги комплектизинге баш удур төлевирни чорудуп, акшазын хүлээп ап турар бис.

Бистиң адресивис: Кызыл, Заводская кудумчузу, 30. Телефон 3-26-31.

СПОРТЧУ БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кара-Чыраа суму чагыргазы, «Сүт-Хөл» совхозтуң баштаар чери часкы хову ажылдарының доозулгазынга тураскааткан чылдың-на эрттирип турар «Начыннарның алдары» деп спортчу байырлал июнь 24-те хүндүскүнүң 12 шакта Кара-Чыраа суурнуң стадионунга болуп эртерин дыңнатпышаан, чаңгыс чер-чурттугларывысты, хоочун мөгелерни, күзелдиглерни байырлалче чалап тур.

ПРОГРАММАДА:

- байырлыг хурал
- концерт
- аът чарыжы (узун хемчээлге, челер аъттар)
- мөгелер хүрежи.

Спортчу маргылдааларның тиилекчилеринге шаңнал кылдыр дириг мал-магандан эгелээш, акша шаңналынга чедир белектерни бээр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң дуңмавыс, күдээвис — **Раиса Чылбаковна** болгаш **Александр Хүлерович САНДАКТАР** бо айда 40 харлаарлар. Олар 4 оолдуң, 1 кыстың энерелдиг эргим ынак ада-иези.

Дуңмавыс болгаш күдээвис Тес-Хем кожууннуң Шуурмак суурда арга-ыяш ажыл-агыйында бирээзи бухгалтер, а бирээзи ажылга озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженер болуп, чонунга, коллективинге хүндүткелдиг ажылдап чоруурлар.

Хүндүлүг дуңмаларывыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр оларга эгээртинмес аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп, чурттталганың бүгү-ле эки чүүлдерин оларга йөрээп олур бис.

Угбазы Анчымаа Чылбак-ооловна, честези Ким Кыргысович БААДЫРЛАР.

Чайның айы июнь 25-те бистиң угбавыс **Светлана Салчаковна САЛЧАКТЫҢ** төрүттүнген хүнү. Ол Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл ортумак школазында башкылап ажылдап чоруур. Светлана Салчаковна топтуг-томаанныг, быжыг тура-соруктуг, ажылынга кызымак, ак сеткилдиг, эш-өөрүнге хүндүткелдиг кижи. Ол өзүп орар салгалды өөредип, кижизидер дээш бүгү күжүн, билиин харам чокка чонунга өргүп, бараалгадып чоруур.

Угбавыс 2 оолдуң, 3 кыстың эргим авазы, ол бергелерге торулбайн уругларын бут кырынга тургузуп, төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп чоруур.

Ынак угбавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүрээвистиң ханызындан изиг байыр чедирип, ажылынга чедиишкиннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күзедивис.

Кызылда чурттап турар дуңмалары, кенээттери.

ЧАРЛААЛДАР

АУКЦИОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың күрүнениң өнчү комитеди 1995 чылдың июль 10-да дараазында акционерлиг ниитилелдерниң акцияларын рубльге садып турар:

АН-ниң аттары	чиигелде варианттызы	устав ёзугаар акшазы, муң рубльге	акцияның эге өртээ муң руб.	салган акциялар саны
1. Барыын-Хемчик КМК	2	3160	3	916
2. «Дүрген» КМК	2	2222	4	534
3. «Тыва хамааты тудуг»	2	19058	5	2226
4. «Элегес»	1	15298	5	259
5. «Тыва суг-мелиорация» АТБ	2	2673	2	77
6. «Стройтехника»	1	8550	4	3420
7. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	1	33548	5	4019

«Хууждулга дугайында» Хоойлунуң 9-ку чүүлүнге дүүштүр чагыгларны чогуур үезинде киирген, айыткан пакеттиң эге өртээниң 10 хуузу доолааны киирген юридиктиг албан черлерин, хуу кижилерни аукционга киириштирер.

«Элегес» акционерлиг ниитилелдиң акцияларын садып алырын чүгле Тыва Республиканың девискээринде колхозтарга, арат ажыл-агыйларынга, совхозтарга, фермерлерге чөпшээрээнин дыңнатывыс.

Чагыгларны 1995 чылдың июль 7-ге чедир Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңында 424 дугаарлыг кабинетте хүлээп ап турар.

Бүдүрүлге чери чайгаар дүшкен сыын мыйызын чаа өртектерге туда санажылга-биле хүлээп ап турар. Мөөнү-биле сыын мыйызын дужааган кижилерге немелде төлевирни төлеп бээр.

Адресивис: Кызыл, Лопсанчап кудумчузу, 37-4, № 4 гаражтар ээлериниң ниитилели. **Телефон: 3-51-30.**

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл **9 чыл школазының** 1969 чылда 9-ку клазының доозукчуларын **1995 чылдың август 5-те** Кара-Хөл суурнуң школа чанынга болур ужуражылгаже чалап тур бис.

Бичен, Билчинмаа, Николай Одан баштаан өөрү.

Каа-Хем кожууннуң суурларының школаларын 1985 чылда доосткан бүгү-ле доозукчуларны Сарыг-Сеп суурга июнь 24-те эртенгиниң 9 шакта школа чанынга чыглып кээп, сактыышкын-ужуражылга байырлалынче чалап тур бис.

Чаңгыс черге күзелдиглер чыглып алгаш,
Чашкы шаавыс оранынче селгүүстээли.
Эртем-билиг оранынче аъткарып каан,
Эргим ынак башкыларга дужаалынар.
Амыдырал-чурттталгавыс чугаалажып,
Аравыста омак-хөглүг дыштаныылы.
Өскерилген үе-шагны ажып эртер,
Арга-сүме, дуржулгадан солчуулунар.
Танцы-сам, ыры-шулук, спорттуң-даа,
Талантылыглар мөөрейин чарлаалынар.
Ынчангаштың кожуунда бар суурларның
Доозукчуларын чалап тур бис! Манап тур бис!

ОРГКОМИТЕТ.

Кызылдың садыг-коммерция техникумунуң 1995 чылда Зоя Намчаловна Монгуштуң адынга тывысканы № 563534 дугаарлыг дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮНЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Үш мушкетер» 9.30, 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда. Видеозалга: «Өлүм дугайын чугаалава» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Франкенштейн дугайында тоолчургу чугаа» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чандни» (Индия) 14.00, 17.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «№ 126 мультфильмы» 10.00 шакта, «Роботтар дайыны» 14.00, 15.30 шактарда, «Бабник-2» 17.00, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93, чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун кедээн даргазы — 3-57-92; 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылгазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның бодалдары-биле дүгжүвес болур. Айыттынган саналары болгаш дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы — 15946. Индекс 54240. Чагыг № 36—379.